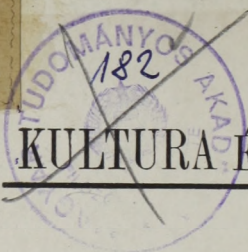

170093

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

KANT.
BREVIARIUM

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA.

A «Kultura és Tudomány» vállalat a nagy magyar olvasó közönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsibbasztó fáradalmai után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek üdülést és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem fölületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becsűek. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Hogy mikép és minő eszközökkel kíván a «Kultura és Tudomány» dolgozni, arra a legrészletesebb programmnál is jobban tájékoztat az eddig megjelent könyvek felsorolása.

SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA.

Első kötet. Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Ára kötve 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának s valósággal megelevenítik izgatóan érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

A SZIKRATÁVIRÓ.

A. Slaby tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta Kreuzer Géza mérnök.

Ára kötve 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése, a szakember biztos tudásával és a népszerű író világosságával, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Két kötet. Irta Wilhelm Bölsche, fordította Schöppflin Aladár. Ára kötve két kötetben 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismeréséért vív évezredek óta. Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, mellyel az ember világelfogását mélyíteni igyekszik.

KANT-BREVIARIUM.

Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította dr. Gross Félix, fordította dr. Polgár Gyula. Ára kötve 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófust.

AZ EMBERISÉG JÖVŐJE.

Irta Heinrich Lhotzky, fordította Schöpflin Aladár.

Ara kötve 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe, a mai szellemi élet mozgató erőiből való filozófiai következtetés útján. Hittel és lendülettel teli megrajzolása a megértés, a gondolatszabadság és a magasabb erkölcs állapotának, mely az emberiségre vár.

A VAGYON TUDOMÁNYA.

Irta I. A. Hobson, fordította dr. Sidó Zoltán.

Ara kötve 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyúttal bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA.

Irta G. Palante, fordította dr. Mikes Lajos.

Ara kötve 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek, megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

MAGYAR AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

KANT-BREVIARIUM

ÖSSZEÁLLITOTTA Dr. GROSS FÉLIX

FORDITOTTA Dr. POLGÁR GYULA

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1912

KANT- BREVARIUM

KANT VILÁGNÉZETE ÉS ÉLETFELFOGÁSA

A MŰVELT EMBER SZÁMÁRA KANT IRATAIBÓL

ÖSSZEÁLLITOTTA

Dr. GROSS FÉLIX

FORDITOTTA

Dr. POLGÁR GYULA

BUDAPEST

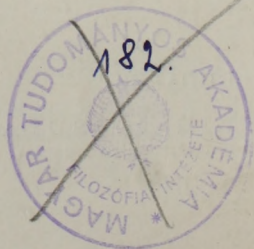
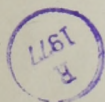
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1912

170993

MAGYAR AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

HERDER — KANTRÓL.

Azon szerencse jutott osztályrészemül, hogy megismertem egy filozofust, aki a tanítóm volt. Legvirágzóbb éveiben vidám és élénk volt, mint egy ifjú, és e vidám élénkség, azt hiszem, legelaggottabb koráig is kísérté. Nyílt, gondolkodásra termett homloka elpusztíthatatlan derűt-ség és öröm székhelye volt, a gondolatokban leg-gazdagabb beszéd ömlött ajkairól, tréfa, elmés-ség és hangulat a rendelkezésére állottak és ta-nító előadása a legszórakoztatóbb társaság volt. Ugyanazon szellemmel, amelylyel Leibnizet, Wol-fot, Baumgartent, Crusiust, Hume-ot vizsgálta és Newton, Kepler és a fizikusok természettör-vényeit figyelemmel kísérte, azzal fogta fel Rousseau akkor megjelenő íratait is, Emiljét és Heloise-át, valamint minden előtte ismeretessé vált természetfelfedezést, méltányolta azt és min-dig visszatért a természet elfogulatlan ismeretére és az ember erkölcsi értékére. Ember, nép, ter-mészettan, természetrajz és tapasztalat voltak

azon források, amelyekből előadását és társalgását élénkítette; semmiféle tudásra méltó dolog nem volt előtte közönyös. Semminő ármány, semminő párt, semminő előítélet, semminő hírnév utáni becsvágy sem izgatta soha a legkevésbé sem az igazság bővítése és kiderítése ellen. Felélénkített és kellemesen rábírt az öngondolkodásra; zsarnokság jellemétől távol állott. Ez az ember, akit én a legnagyobb hálával és tisztelettel nevezek meg, *Immanuel Kant*: képe kellemesen áll előttem.

Motto:

Magam is hajlamomnál fogva kutató vagyok. A megismerés szomjuhozását teljesen átérzem és a benne való előbbrejutás vágyódó nyugtalanságát vagy minden haladás feletti elégedettséget is. Volt idő, midőn azt hittem, hogy ebben áll az emberiség becsülete, és megvetettem a csőcseléket, amely semmiről sem tud. Rousseau helyreigazított. Ez az elvakultságból eredő előny eltűnik; megtanulom, hogy az embereket tiszteljem és sokkal haszontalanabbnak tartanám magam a közönséges munkásnál, ha nem gondolnám, hogy megfontolásom mindenkinek azt az értéket adhatja meg, hogy az emberiség *jogait* törekedjen helyreállítani.

KANT.

Csak egy kevésbé gondolkodnunk kell, hogy mindig oly bűnre adjunk, amit az emberi nemmel szemben elkövettünk — ha másban nem, hát abban, hogy oly előnyöket élvezünk az embereknek a polgári társadalomban való egyenlőtlenségéből, amelyek folytán másoknak annyival inkább nélkülözniök kell, hogy azon önző képzelődés által, hogy *érdekeket* szereztünk, a *kötelesség* gondolatát ki ne szorítsuk.

KANT.

TUDÁS.

FILÓZÓFIA — TUDOMÁNY — TUDÓSOK.

A régi metafizika.

Tudom, hogy sokan vannak, akik a filozófiát a felsőbb mennyiségtannal összehasonlítva igen könnyűnek találják. De ezek mindent filozófiának neveznek, ami azon könyvekben áll, melyeknek ez a címük. A különbség az eredményben mutatkozik. A filozófiai ismeretek nagyrészt a vélemény sorsára jutnak és olyanok, mint a meteorok, amelyeknek fénye semmitsem ígér tartósságukra nézve. Eltűnnek, de a matematika megmarad. A metafizika kétségtelenül a legnehezebb minden emberi belátás között; csak hogy még sohasem írtak egyet. Van okunk rá, hogy azon út felől kérdezősködjünk, amelyen először is keresni gondoljuk.

Szinte nevetségesnek látszik, hogy amíg minden más tudomány szakadatlanul tovább halad, a metafizikában, amely pedig maga a bölcsesség akar lenni, mindig ugyanazon a helyen forgunk, anélkül, hogy egy lépéssel tovább jutnánk.

A metafizika partnélküli tenger, amelyben a haladás semmiféle nyomot sem hagy és amelynek a horizontján nincs semmiféle látható cél,

amelyen észrevehető volna, hogy mennyivel közeledtünk feléje.

A metafizika Sziszifusz köve, amelyet fáradatlan görgetnek, anélkül, hogy állandó helyéről elmozdítanák.

Tudnunk kell, hogy minden ismeretnek két vége van, amelyen megfogható, az egyik az a priori, a másik az a posteriori. Bár az újabb idők különböző természettudósa úgy adta elő, hogy az utóbbinál kell kezdeni és azt hiszi, hogy a tudomány angolnáját a farkánál fogva ragadja meg, amidőn elegendő tapasztalati ismeretről gondoskodik és így azután lassanként általános és magasabb fogalmakhoz kapaszkodik fel. Ám bár lehet, hogy ez nem botor cselekedet, mégis távolról sem eléggé tudományos és filozófiai, mert ezen a módon hamar oly *miérthez* jutunk, amelyre nem adható felelet, ami a filozófusnak ép annyira válik becsületére, mint a kereskedőnek, aki váltólejáratkor barátságosan felkér, hogy máskor keressed fel. Ezért éleseszű férfiak, hogy ezt a kényelmetlenséget elkerüljék, az ellenkező, külső határnál kezdtek el, azaz a metafizika legfelsőbb pontjánál. Ennél azonban új nehézség áll elő és pedig az, hogy elkezdenek, nem tudom *hol*, és eljutnak, nem tudom *hová* és hogy az alapokok folytatása nem akar eljutni a tapasztalathoz, sőt úgylátszik, hogy Epikur atomjai, miután örök idők óta folyton esnek, hamarább ütközhetnek egyszer véletlenül úgy, hogy egy

világot alkossanak, mint a legáltalánosabb és legelvontabb fogalmak, hogy azt megmagyarázzák. Miután tehát a filozófus jól látta, hogy egyrésztől észokai, és másrésztől a valóságos tapasztalat, mint a párhuzamos vonalak az elgondolhatlanságig futnának tovább egymás mellett, anélkül, hogy valaha találkoznának, így hát a többiekkel megegyezett, mintha csak összebeszéltek volna, hogy mindegyik a maga módja szerint veszi a kezdőpontot és erre nem a következtetés egyenes vonalában, hanem a bizonyítási alap észre nem vehető *kanyarulatával* az ész úgy irányítják, azáltal, hogy lopva bizonyos tapasztalatok célja felé vagy a bizonyíték felé pislanlottak, hogy éppen oda kellett találnia, ahova a jámbor tanítvány nem gyanította, azaz, hogy bebizonyítsa azt, amiről már előzőleg tudták, hogy be kell bizonyítani. Ezt az utat nevezték aztán még az a priori útnak, ámbár észrevétlenül kitűzött pálczákkal az a posteriori pontja felé volt megvonva; emellett azonban méltányos, hogy az, aki így e művészetet megtanulta, ne árulja el a mestert. Ezen ügyes tanmenet szerint különböző érdemdús férfiak pusztán az ész útján még a vallás titkait is kifürkészték, mint ahogy regényírók a történet hősnőjét távoli országokba szalasztják, hogy ott azután valami csodás kaland folytán imádója véletlenül rábukkanjon: * et fugit ad salices et se cupit ante videri.

Napról-napra több lesz az alapos filozófus, mint ahogy saját maguk nevezik magukat és oly

* Egyrészt a füzesbe menekül, másrészt mielőbb láttatni óhajtja magát.

mélyen belátnak minden dologba, hogy nem is marad előttük semmi rejtve, amit ők megmagyarázni és megérteni ne tudnának. Én nem titkolom belátásom gyengeségét, amely szerint én rendesen azt értem legkevésbé, amiről minden ember azt hiszi, hogy könnyű megérteni.

Vannak tökéletes belátású metafizikai intelligenciák és nagyon tapasztalatlannak kell lennie annak, aki azt képzei, hogy az ő bölcseségükhöz valami hozzáadható, vagy ábrándjaikból valami elvehető.

Simonides még mindig bölcs, aki fejedelmének hosszas vonakodás és halogatás után ezt a feleletet adta: Minél többet gondolkodom Isten felett, annál kevésbé láthatom be. Nem így hangzik a tudós csőcselék szava. Nem tud semmit, nem ért semmit, de mindenről beszél és amit mondott, arra hivatkozik.

Szerencsés a metafizika, ha csak fogalmakat dolgoknak nem vesz és dolgokat, vagyis inkább azok neveit, nem vesz fogalmaknak és nem okoskodik ilyenformán teljesen a vak világba.

A metafizikában sokféle módon lehet kontárkodni, anélkül, hogy éppen aggódni kellene, hogy tévedésen kapják rajt az embert. Mert, ha csak önmagunknak nem mondunk ellent, úgy mind-

azon esetekben, amelyekben az általunk kapcsolt fogalmak a tapasztalatban nem adhatók, sohasem czáfolhatnak meg bennünket a tapasztalat segítségével.

Nincs olyan balgaság, amely valami feneketlen bölcselkedéssel ne volna megegyeztethető.

Rajongás a felvilágosodott korban csak úgy juthat felszínre, ha valamelyik iskola metafizikája mögé rejtőzködik, amelynek oltalma alatt merészkedhet mintegy észszel őrzöngeni.

Ellenszenvvel, sőt némi gyűlölettel látom egész kötetnyi metafizikai belátások felfuvalkodott önhietségét, mint aminők most divatosak, amennyiben teljesen meggyőződöm arról, hogy az az út, amit választottak, teljesen elhibázott, hogy az elterjedő módszereknek az ábrándokat és a tévedéseket a végtelenségig kell sokasítaniok és hogy még mindeme képzelt belátások teljes kipusztítása sem lehet oly káros, mint e megálmódott tudomány az ő átkos termékenységevel.

Aristoteles azt mondja valahol: *ha ébren vagyunk, egy közös világunk van, de ha álmodunk, úgy mindenikünknek van egy sajátja.* Azt hiszem ez utóbbi tételt megfordíthatnók és azt mondhatnók: ha különböző emberek közül mindeniknek saját világa van, úgy azt gyaníthatjuk, hogy álmodnak. Ha erről az álláspontról tekintjük a különféle gondolatvilágok *légvárépítéseit*,

akiknek mindenike mások kizárásával lakik nyugodtan a sajátjában, azt például, aki mint *Wolf* a dolgok rendjét a tapasztalat kevés építési anyagából, de annál több görbe úton szerzett fogalomból rótta össze, vagy azokat, akik *Crusius* módjára a *gondolhatóról* és a *gondolhatatlanról* szóló néhány mondás bűvös erejével a semmiből teremtetett világokban laknak, úgy víziók el-
lentmondásában türelemmel várni fogunk, amíg ezek az urak kiálmodják magukat. Mert, ha ezek egyszer, ha Isten úgy akarja, teljesen ébren lesznek, azaz, ha úgy fognak gondolkodni, hogy az más emberi értelemmel való megegyezést ki nem zár, úgy nem fog közülök senki sem látni olyasmit, ami ne látszana bárkinek is az ő bizonyítgatásuk világánál szembetűnőnek és bizonyosnak és akkor majd a filozófusok egy közös világban fognak lakni.

Ha az előnyöket és hátrányokat tekintetbe vesszük, amelyek valakinek származhatnak abból, hogy nemcsak a látható, hanem a láthatatlan világ számára is alkalmas a szervezete (amennyiben ilyen létezne), úgy az ilyfajta ajándék ahhoz hasonlítható, amelylyel Juno megtisztelte Tiresiaszt, akit előbb megvakított, hogy a jóslás tehetségét adományozhassa néki. Mert a *másik* világ szemléletes ismeretére itt csak úgy tehetünk szert, ha valamit abból az értelemből elveszítünk, amelyre a *jelen* világban szükségünk van. Nem is tudom, hogy bizonyos filozófusok maguk teljesen föl vannak-e mentve e kemény feltétel alól, akik oly szorgalmasan és elmélyedve irányítják

távcsöveiket ama távoli vidékek felé, és csodadolgokat tudnak elmondani arról, legalább is nem irigylem felfedezéseik egyikét sem; csak attól tartok: hogy egy józaneszű és kevésbé finom ember nekik éppen azt adná tudtukra, amit Tycho de Brahe-nek válaszolt a kocsisa, amidőn az azt gondolta, hogy éjjel a csillagok szerint igazodva mehet a legrövidebb úton: *Jó uram, lehet, hogy az égen jól kiismered magad, de itt a földön bolond vagy.*

Meghatározásokat kiélezeni, sánta bizonyításokat új mankókkal ellátni, a metafizika toldott-foldott köntöséhez új rongyokat, vagy annak más szabást adni, ezzel még találkozunk ugyan, de a világ nem ezt kéri. Metafizikai állításokkal jólakott a világ: e tudomány lehetőségét akarják, azon forrásokat, amelyekből beléje bizonyosság vezethető le, és biztos ismertetőjeleket, amelyekkel a tiszta ész dialektikus káprázata az igazságtól megkülönböztethető.

Milyennek kell lennie a metafizikának — bölcselet — bírálat.

Oly távol állok attól, hogy magát a metafizikát tárgyilagosan mérlegelve, kevésre becsüljem, vagy fölöslegesnek tartsam, hogy én, különösen egy idő óta, amióta azt hiszem, hogy belátom természetét és az emberi ismeretek közötti sajátlagos helyzetét, meg vagyok győződve

arról, hogy még az emberi nemnek igaz és tartós boldogulása is rajta múlik.

Hogy az emberi szellem valaha teljesen feladja a metafizikai vizsgálódást, az éppoly kévéssé várható, mint az, hogy mi, azért, hogy ne lélegezzünk be mindig tisztátalan levegőt, a lélegzést majd egyszer inkább teljesen beszüntetjük. A világon tehát mindig lesz metafizika, sőt mi több, mindenkiben lesz, különösen a gondolkodó emberben, amelyet általános zsinórmérték hiányában, mindenki a maga módja szerint fog kiszabni magának. Az azonban, amit eddig metafizikának neveztek, egy bíráló észnek sem tehet eleget, de teljesen lemondani róla szintén lehetetlen, tehát *meg kell kísérelni* végre magának a tiszta észnek valamilyen bírálatát, vagy ha van ilyen, *meg kell vizsgálni* azt részletesen, mert nincs más mód, hogy ennek a sürgős szükségletnek, ami több mint pusztá tudásvágy, eleget tegyünk.

Hiábavaló ily kutatásokkal szemben *közömböség* mesterkélése, amelyeknek tárgya *nem lehet közömbös* az emberi természetre nézve. Azok az állítólagos *indifferentisták* is, bármennyire is igyekeznek az iskola nyelvének népszerűvé való változtatása által felismerhetlenné válni, amennyiben egyáltalán valamit gondolnak, metafizikai állításokba esnek vissza, amelyek ellen pedig oly nagy ellenszenvet tüntettek föl.

A metafizika az emberi ész minden *kultu-*

rájának betetőzése, amely nélkülözhetetlen, még ha tudományként való szerepét bizonyos okoknál fogva félre is tesszük.

Ha van egy tudomány, amelyre az embernek igazán szüksége van, úgy az az, amelyet én tanítok, hogy illően töltsük be azt a helyet, amely az ember számára a teremtésben kijelöltetett és amelyből megtanulhatjuk, hogy minőnek kell lennünk, hogy emberek legyünk.

A metafizika első és legfontosabb szabálya: hogy ne kezdjük meghatározásokkal.

A metafizika igazi módszere alapjában véve azonos azzal, amelyet *Newton* a természettudományba bevezetett.

Az értelem földje sziget, amelyet maga a természet zárt változhatlan határok közé. Ez az igazság földje (mily csábító név), amelyet messze-terjedő és viharos óceán vesz körül, a látszat tulajdonképpen székhelye, ahol nem egy helyen köd és hamar leolvadó jég új földeket hazud és amíg a felfedezésekért szerte kalandozó tengerészt szüntelen üres reménnyel áztatja, oly kalandokba keveri, amelyekkel sohasem hagyhat fel és amelyeket mégis sohasem fejezhet be. Csak a szigorú, de igazságos kritika józansága szabadíthat meg e káprázattól, amely sokakat képzelt boldogság által elméletek és rendszerek közt fogva tart és az korlátozhatja spekulatív igényeinket a lehető tapasztalat mezejére és pedig nem az értelmünknek oly sok elhibázott kísérlete fölötti

fonák gúny vagy korlátai fölötti jámbor sóhaj által, hanem annak biztos alapelvek szerint kitűzött határmegállapítása által, amely az értelem nincs továbbját a legnagyobb megbízhatósággal azon herkulesi oszlopokhoz köti, amelyeket maga a természet állított fel, hogy értelmünk útját csak addig folytassuk, ameddig érnek a tapasztalat egybefüggő partjai, amelyeket nem hagyhatunk el, anélkül, hogy egy parttalan óceánra ne merészkednénk, amely bennünket mindig csalóka kilátás közepett végre is arra kényszerít, hogy minden nehéz és hosszantartó fáradalommal reménytelenül felhagyjunk.

A metafizikának oly pilótát akarok adni, aki a kormányzásnak a glóbus ismeretéből merített biztos elvei szerint, a tenger teljes térképével és iránytűvel ellátva bizton vezetheti a hajót, oda, ahová jónak tartja.

Magas tornyok és az azokhoz hasonló metafizikai nagy emberek, amik körül rendszerint nagy a szél, nem az én számomra valók. Az én helyem a tapasztalat termékeny mezeje.

Én szegény földi halandó, egyáltalán nem vagyok szervezve a *szemlélő értelem* isteni nyelvére. Amit azonban nekem a közönséges fogalmakból logikai szabályok szerint kibetűzhetnek, azt még megérthetem.

Alapjában véve minden filozófia prózai; és azt az indítványt, hogy most megint költőien bölcselkedjünk ép úgy fogadnák, mint azt, hogy a kereskedő a jövőben könyveit ne vezesse prózában, hanem versben.

Az értelem dolgaiban az első lépés, amely annak gyermekkorát jellemzi, *dogmatikus*. A má-

sodik lépés szkeptikus és a tapasztalaton okult ítélőtehetség elővigyázatosságára vall. De még egy harmadik lépés szükséges, amely csak az érett és férfias ítélőtehetséget illeti meg, amelynek alapjául szilárd és egyetemességükre nézve bevált elvek szolgálnak, az értelem bírálata, amelylyel nem csupán annak *korláta*it, hanem biztos *határai*t kimutatjuk.

A filozófia gondja inkább buja sarjak metszése, mint hajtása.

A tulajdonképpeni felvilágosultság az a pusztá negatívum, hogy azt, ami értelmünkön túl van, ne kívánjuk megismerni.

Szemem előtt gyakran Alpok emelkednek ott, ahol mások sík és kényelmes gyalogutat látnak maguk előtt, amelyen tovább vándorolnak, vagy legalább is vándorolni vélnek.

Az ábrándot és a hiú tudást, amely az értelmet felfuvalkodottá teszi, meg kell semmisíteni; azok az értelem szűk terében elfoglalják azt a helyet, amelyet a bölcsesség és a hasznos oktatás tanai tölthetnének be.

A filozófia abban áll, hogy határainkat megismerjük.

Ha a tiszta és spekulatív értelem minden ismeretének foglalatát oly épületnek tekintem, amelynek legalább az eszméje önmagunkban van, úgy mondhatom: a kritikában megbecsültük az építési anyagot és meghatároztuk, hogy milyen

magas és erős épülethez elég. Természetesen azt találtuk, hogy ámbár nekünk égigérő tornyot emelni volt a tervünk, az anyagkészlet mégis csak oly lakóházhoz volt elégséges, amely elég tágas volt a tapasztalat mezején való foglalatoskodásunkhoz és elég magas, hogy azt áttekinthessük; de ama merész vállalatnak az anyaghiánya folytán kudarcot kellett vallania, anélkül, hogy még a nyelvzavarra számítottunk volna, amely a munkásokat a terv fölött kikerülhetlen meghasonlásba kellett, hogy vigye és a világ minden részébe szét kellett szórnia, hogy mindenki saját terve szerint külön építsen magának. Most nem annyira az anyagról, mint inkább a tervről van szó és ámbár okultunk, hogy ne merészkedjünk kísérletet tenni egy tetszésünk szerinti meggondolatlan ötlet alapján, amely könnyen egész vagyunkunkat felemészthetné, mégis valaminő szilárd lakóhely emeléséről le nem mondhatunk és így el kell készítenünk oly épület tervezetét, amely adott anyagunkra és egyúttal szükségletünkre tekintettel van.

A kritikai filozófia, ha egyszer csak röviden az iskoláját végigjártuk, arra szolgál, hogy összes foglalatoskodásunkba rendet, összefüggést és módszert vigyen.

Vagyonunknak és egyúttal használata határainak biztos felismerése határozottá, bátorrá és mindarra elszánttá tesz, ami jó és hasznos.

Sohasem tanulhatjuk meg a filozófiát, legfeljebb csak filozófálni tanulhatunk.

A filozófus nem értelemművész, hanem az emberi értelem törvényhozója.

Nem szükséges éppen, hogy mindenki metafizikát tanuljon. Az a nevetséges utálat, amelyet a tiszta ész kritikájában járatlanok éreznek, ha tiszta észelvekre kell támaszkodniok, mint amelyeknél nem várhatnak teljes biztosságot, hanem ezt csupán a tapasztalattól várják, ahol az általánosság hiánya folytán semmiféle biztosság sincs, az a logikai tértől való borzadás egy faja, amely felületes fejekből aligha számúzhető.

Aki a filozófia egy rendszerét *tanulta*, annak csak *históriai* ismerete van róla; csak annyit tud és ítél, amennyit adtak néki, *idegen ész szerint* képezi magát, de nem *saját eszéből* és ha már jól felfogta és megőrizte is, mégis csak egy élő ember gipszlenyomata.

A metafizika nem gyermekek és ifjak, hanem férfiak számára való. Az ész revíziójának egy faja ez.

A praktikus filozófus, a bölcseségnek tanítás és példaadás útján való tanítója, a tulajdonképeni filozófus. Mert a filozófia a tökéletes bölcsesség eszméje, amely nekünk az emberi ész végső céljait mutatja meg.

Az bizonyos: aki egyszer a kritikát megkóstolta, az örökre megundorodott minden dogmatikus fecsegéstől, amelylyel azelőtt szükségből megelégedett, mert eszének szüksége volt valamire és jobbat a fentartására nem találhatott. A kritika úgy viszonylik a közönséges metafizikai iskolákhoz, mint a kémia az alkémiához, vagy az asztronómia a jövőmondó asztrológiához.

Naturalizmus — józan ész.

A tiszta észnek nem egy naturalistája (aki alatt azt értem, aki a metafizika dolgaiban minden tudomány nélkül döntení mer), azt mondhatná, hogy ő azt, amit a Kritika oly nagy előkészülettel, vagy ha jobban tetszik, térjengős, pedáns pompával ad elő, azt ő józan eszének igazmondó szellemével már régen nemcsak gyanította, hanem tudta és belátta is: «azt ugyanis, hogy mi egész eszünkkel sohase juthatunk túl a tapasztalatok területén.» De mivel, ha észelveit lassankint kikérdezik, be kell vallania, hogy közöttük sok olyan van, amelyet nem a tapasztalatból merített, amelyek tehát attól függetlenek és a priori érvényesek, hogyan és minő érvekkel akarja a dogmatikust és saját magát korlátozni, aki ezen fogalmakat és alapelveket minden lehető tapasztalaton túl használja, éppen azért, mert attól függetlenül ismerte fel? És ő maga, a józan ész ezen adeptusa, sem annyira biztos abban, hogy minden önhitt, olcsón szerzett bölcsesége daczára, észrevétlenül nem jut-e a tapasztalat tárgyain túl az agyrétek területére. Rendszerint mélyen bele is van bonyolódva, ámbár népszerű nyelvezetével, miután mindent csupán valószínűségnek, észszerű gyanításnak vagy analógiának tüntet fel, alaptalan igényeinek némi mázt ad.

Az empirista azt állítja, hogy a műveletlen értelem jobb, mint művelt ítélet.

Az úgynevezett józan ész veleszületett tudatlanság.

Van egy kényelmes mód arra, hogy minden belátás nélkül makacszkodhassunk, ez pedig a közös emberi belátásra való hivatkozás. Valóban nagy adománya az égnek az ép (vagy mint újabban elnevezték, az egyszerű) emberi ész. De tettel kell bizonyítani, a gondolat és a beszéd megfontoltságával és észszerűségével, de nem azáltal, hogy, ha igazolásunkra semmiféle okos dologgal nem tudunk előhozakodni, ráhivatkozunk, mint valami orákulumra. Ha belátás és tudomány a fogyatékán van, akkor és nem előbb hivatkozni a közös emberi belátásra, ez az újabb idők egyik szubtilis találmánya, amely mellett a legüresebb fecsegő fölveheti a versenyt a legalaposabb fővel és tarthatja is vele. De, amíg a belátásnak egy kis maradéka is megvan, addig őrizkedni fogunk ezen utolsó menedékhez fordulni. És a világosságnál megtekintve ez a fellebbezés nem is egyéb, mint a tömeg ítéletére való hivatkozás; oly taps az, amely miatt a filozófus pirul, de a népszerű elménczkedő olyankor diadalt arat és büszkélkedik. Mégis azt kell gondolnom, hogy Hume-nak épp annyira volt józan esze, mint Beattie-nek és még azonfelül birtokában volt az, ami ennek bizonyosan nem és pedig kritikai ész, amely a józan észet korlátok közt tartja, hogy ne tévedjen el a spekulációkban, vagy ha pusztán ezekről van szó, ne kíváncson döntené, mert nem tud számot adni alapelvei felől; mert csakis így marad meg józan észnek. Véső és kalapács

egész jól használható a gerenda megmunkálásához, de a rézmetszéshez tű szükséges. Így a józan ész, épúgy használható, mint a spekulatív, de mindkettő a maga módja szerint: amaz, ha oly ítéletekről van szó, amelyeket közvetlenül a tapasztalatban alkalmaznak, emez pedig ha általában véve pusztá fogalmakból kell ítélni, például a metafizikában, ahol az önmagát, gyakran a valósággal ellentétben, úgynevező józan ész semmikép sem ítélhet.

A metafizikának nem engedhető meg az általános emberi ész helyeslésére való hivatkozás; mert e tanú tekintélye csak mende-mondán alapul. Quodcumque ostendis mihi sic, incredulus odi.

Horat.

Tudomány és tudományos módszer.

Az észnek minden munkájában bírálat alá kell vetnie magát és az ebbeli szabadságot semmiféle tilalommal sem csorbíthatja, anélkül, hogy magának ne ártana és ránézve hátrányos gyanúba ne keverednék. Semmisem annyira fontos itt a haszonra való tekintettel, semmisem oly szent, hogy ezen vizsgáló és szemlét tartó átkutatás alól, mely nem ismer semmiféle személyi tekintélyt, kivonhatná magát. Sőt ezen a szabadságon alapul az ész létezése, amelynek nincs diktátori tekintélye, hanem annak a kijelentése sohasem egyéb, mint szabad polgárok beleegyezése, akiknek mindegyike aggályait, sőt vétőjét kell, hogy tartózkodás nélkül kifejezhesse.

A filozófiai belátás bővülését akadályozza az, hogy erkölcsi okokhoz, azaz czélókból való magyarázathoz fordulunk ott, ahol még gyanítható, hogy fizikai alapokok szükséges általánosabb törvényekkel kapcsolatban határozzák meg a következőt.

Immateriális alapelvekre való hivatkozás a rest filozófia menedéke, és ezért az ily módon való magyarázat is lehetőség szerint kerülendő, hogy a világ jelenségeinek azon alapjai, amelyek a pusztá anyag mozgástörvényein nyugszanak és amelyek egyesegyedül az átérthetők, egész terjedelmükben ismertté váljanak.

Tegyük fel, hogy Isten néha és különös esetekben a természetet törvényeitől eltéríti: akkor sincs halvány fogalmunk sem arról és sohasem remélhetjük, hogy megismerünk egy oly törvényt, amely szerint Isten ily esetben cselekszik. Itt az ész, mintha meg volna bénulva, amennyiben azáltal, ismert törvények szerinti eljárásában feltartóztatott, de újat nem tanult és nem is remélheti, hogy valaha a világon ilyet tanul.

A tudatlanságnak a tudomány látszatát adó közönséges fogás az, hogy a rajongó azt kérdezi: ismeritek a mágneses erő valódi okát, vagy ismeritek az anyagot, amely az elektromos jelenségekben oly csodálatos hatást fejt ki? Azt hiszi, hogy alapos oka van arra, hogy oly dologba, amelyet véleménye szerint a legnagyobb természetbúvár belső mivoltára nézve époly kevéssé ismer, mint ő, lehető hatásaira vonatkozólag is épúgy beleszóljon. De az utóbbi csak oly hatásokat ismer el, amelyeket a kísérlet segélyével mindenkor szemünk elé állíthat, amennyiben a

tárgyat teljesen hatalmába keríti, ezzel szemben az előbbi oly hatásokat szed össze, amelyek úgy a megfigyelő, mint a megfigyelt személynél teljesen a képzeletből eredhetnek és így valódi kísérletnek nem is vethetők alá. E helytelenség ellen nem lehet mást tenni, mint belenyugodni abba, hogy az állati mágnesség mágnesez és szervetlenít mindaddig, amíg az annak és a könnyen hívőknek tetszik, de a rendőrség figyelmébe kell ajánlani a dolgot, nehogy túlmerészen űzzék azt, egyébként pedig nekünk a természet kutatásának egyetlen útját kísérlet és megfigyelés által, amelyek a tárgy tulajdonságait külső érzékeinknek felismerhetőkké teszik, továbbra is követni kell. Hosszadalmas czáfolat itt az ész méltósága ellen való és nem is használ semmit, megvető hallgatás az örület e fajtájával szemben jobban megfelel, amint egyébként is az ily események az életben csak rövid ideig tartanak, hogy aztán más balgaságnak adjanak helyet.

Senkitől sem veszem rossz néven, ha ahelyett, hogy a szellemlátókat a másik világ félpolgárainak tekintené, velük röviden és jól, mint kórházba valókkal végez és ezáltal magát minden további kutatás alól felmenti. De ha mindent ily álláspontról tekintünk, akkor a szellemvilág ilyfajta adeptusaival való bánásmód is kell, hogy a korábbiól nagyon különbözzék és ha előbb szükségesnek találták, hogy néha némelyeket közülök elégessenek, úgy most elég lesz, ha csak purgálják őket. A dolgok illetén állásánál nem is volna szükséges, hogy annak nagy feneket kerítsünk és megcsalt rajongók lázas agyában a metafizika segélyével titkokat keressünk. A rejtélyt csupán

az éleseszű *Hudibras* tudta volna nekünk megoldani, mert az ő véleménye szerint: *ha hipochondrikus szél tombol a belekben, úgy az irányán fordul meg a dolog, ha lefelé megy f— lesz belőle, de ha felszáll, akkor tüneménnyé vagy szent sugallattá válik.*

Van egy faja a *lángeszű férfiaknak* (helyesebben lángész majmoknak), amely a lángész czé-
gére alatt betolakodott, a természet különösen kegyelt főinek a nyelvén szól, a fáradságos tanulást és kutatást kontárkodásnak minősíti, és azt állítja, hogy minden tudomány szellemét egy fogással ragadta meg, de kis adagokban sűrítve és erőteljesen képes adni belőle. Ez a faj, mint a kuruzslók és vásári kikiáltók faja a tudományos és erkölcsi műveltségben való haladásra nézve igen hátrányos, ha vallás-, államviszonylatok, és morálról a beavatotthoz vagy a hatalom birtokosához hasonlóan a bölcsesség székhelyéről döntő hangon beszél és így szelleme szegénységét el tudja takarni. Ez ellen ismét mit lehet mást tenni, mint nevetni és szorgalommal, renddel és világossággal türelmesen továbbhaladni, anélkül, hogy ama szemfényvesztőkre ügyet vetne az ember?

Először az *iskolának* kell megadni a magáét, azután lehetünk arra is tekintettel, hogy a világ kedvére éljünk.

Aki nem iskolaszerűen, hanem «lángész» mód-

jára filozofál, az oly módon gazdálkodik, amelynek a közeli csőd jósolható. A kritikai filozófia az az észgazdálkodás, amely először is a vagyoni állapotot vizsgálja meg, hogy megtudja, mily messzire mehet kiadásaiiban és a simplex emberhez hasonlít azzal a szellemes fővel ellentétben, aki — mint egy bizonyos miniszter államháztartásával — oly módon dicsekszik, hogy: minél több az adóssága, annál gazdagabb.

Nem nagy művészet a közérthetőség, ha amellett minden mélyebb belátásról lemondanak.

Csak az adhat elő valamit népszerűen, aki azt alaposabban is előadhatná.

Hogy a valódi népszerűséget megtanuljuk, a régieket kell olvasnunk, például Cicero filozófiai iratait, Horatius, Vergilius költőket és így tovább; az újabbak közül Hume-ot, Shaftesburyt és másokat; férfiak, akik mindenike kiterjedt érintkezésben állott a művelt világgal, amely nélkül nem lehetünk népszerűek. Mert a valódi népszerűség sok gyakorlati világ- és emberismeretet követel, az emberek fogalmai, izlése és hajlamainak ismeretét, amelyekre az előadásnál, sőt még az illő, a népszerűséghez alkalmas kifejezések megválasztásánál is folytonosan tekintettel kell lenni.

A teóriák gyakran inkább a megértés megkönnyébbítésére, mint a természet jelenségeinek kiderítésére szolgálnak.

Gondolatok tartalom nélkül üresek, szemléletek

fogalmak nélkül vakok. Tehát ép oly szükséges fogalmainkat megérzékíteni (azaz tárgyukat a szemléletben mellérendelni), mint szemléleteinket számunkra értelmessé tenni (azaz fogalmak alá rendelni).

Az ész nem *alkot*, hanem csupán *rendez* fogalmakat.

A logika nem általános feltalálóművészet és nem az igazság orgánuma; nem algebra, amelynek segélyével rejtett igazságok volnának felfedezhetők.

Bár azt mondják: a technikát, vagyis a tudomány felépítésének módját elő kell adni az alkalmazott logikában. Ez azonban hiábavaló, sőt káros. Mert akkor elkezdenek építeni, mielőtt anyag volna, és megvan ugyan a forma, de hiányzik a tartalom.

A kísérletek eredménye nem felel meg mindig a gyanításnak. Ha azonban nem akarjuk teljesen a véletlenre bízni a kísérleteket, akkor kell, hogy a gyanítás legyen indítékuk.

Kétségtelenül igaz, hogy pusztán tapasztalati tapogatózás által, vezérelv nélkül, amelyet keresni kell, sohasem találnánk valami czélszerűt, mert *rendszeresen* tapasztalni csak annyit tesz, mint *megfigyelni*. Köszönöm a csupán empirikus utazó elbeszélését, különösen, ha abból összefüggő ismeret legyen, melyből az ész valamit alkosson egy elmélet czéljára. Rendszerint azt válaszolja ő, ha erre vonatkozólag kérdezik: észrevehettem volna ezt, ha tudtam volna, hogy efelől kérdezősködni fognak.

A *természetkutatás* nem vak tapogatózás az észrevételek után, amelyek töredékesen és véletlenül egymás mellé sorozhatók, hanem törvényekhez van kötve, amelyek szerint fel kell keresni azokat.

A természetkutatás nem a tapasztalat *által*, hanem annak *számára* történik.

A tapasztalatból nem származhat semmiféle tudomány. A tapasztalt ember (expertus), ha egyébként semmi más, úgy tudatlan, aki pórázra kötve jár, aki azokba a nyomokba lép, amelyeket számára más, vagy ő maga előző gyakorlatok után készített.

A természetbúvárok között némelyek (akik inkább spekulatív hajlamúak), az egyenlőtlenségnek szinte ellenségei és mindig a faj egységére vannak tekintettel, mások (inkább empirikus fők) a természetet oly sokféleségre igyekeznek osztani, hogy csaknem föl kellene adni a reményt, hogy tüneményeit általános elvek szerint ítéljük meg.

Vannak emberek, akik mindent ismernek, de semmitsem tudnak (mindennek a leírásáról van fogalmuk, de nincs belátásuk).

A pusztán polihisztor tudása *cziklópszerű*, amelynek egyik szeme hiányzik, — a filozófia szeme; és egy matematikus, történész, leíró természettudós, filológus és nyelveket ismerő cziklóp oly tudós, aki mindezekben a dolgokban nagy lehet, de minden filozófiát ezenfelül fölöslegesnek tart.

Az ismeret egysége nélkül minden tudás csak törmelék.

Azt állítom, hogy a természettudomány minden ágában csak annyi *tulajdonképpen*i tudomány található, amennyi *matematika* van benne.

A geometriában járatlan a természettudomány-nem haladhat előre, azaz nem lehet filozófikus természetismerő.

Amidőn *Galilei* golyóit a ferde síkon általa választott nehézkedéssel gördítette le, vagy *Toricelli* a levegő nyomásával oly súlyt hordatott, amelyről előre meghatározta, hogy mily előtte ismert vízoszlop súlyával legyen egyenlő, vagy később *Stahl* fémeket mésszé és ezeket ismét fémekké változtatta azáltal, hogy azokból valamit elvont és visszaadott; ez minden természetbúvárnak szöget ütött a fejébe. Megértették, hogy az ész csak azt látja be, amit maga, saját terve szerint állított elő, hogy ítéletei élén állandó törvények szerint alapelveknek kell állniok és a természetet kényszerítenie kell, hogy kérdéseire válaszoljon, nem pedig, hogy általa magát mintegy pórázon vezettesse; mert különben a véletlen, nem megelőző terv szerinti megfigyelések egyáltalán nem függnék össze szükséges törvényben, amelyet pedig az ész keres és amelyre szüksége van. Az észnek az alapelveivel, amelyek egyedül emelik törvényerőre a megegyező jelenségeket, az egyik kézben, és a kísérlettel, amelyet azok szerint kigondolt, a másokban, kell a

természethez fordulnia, bár oly czélból, hogy az kioktassa őt, de nem mint tanítvány, aki mindent elmondhat magának, amit a tanító akar, hanem mint kirendelt bíró, aki a tanukat azon kérdésekre készíti válaszolni, amiket ő feltesz. És így még a fizika is gondolkodásmódjának oly előnyös forradalmát lényegileg véve azon ötletnek köszönheti, hogy annak megfelelőleg, amit az ész maga fektet a természetbe, azt keresse benne (ne pedig ráfogja), amit tanulnia kell tőle és amiből magától semmit sem tudna. Csak ezáltal tért a természettudomány a tudomány biztos útjára, miután évszázadokon át nem volt egyéb, mint pusztá tapogatózás.

Sok kérdéssel úgy vagyunk, mint a katekizmustal, amelyet gyermekkorunkban betéve tudtunk és amelyet érteni véltünk, amelyet azonban minél öregebbek és megfontoltabbak leszünk, annál kevésbbé értünk és ezért megérdemelnők, hogy még egyszer az iskolába küldjenek, hacsak találhatnánk valakit (magunkon kívül), aki jobban értené azt.

A *természet* a mi feladatunk, magyarázataink szövege.

Tudomány és élet — tudósok — akadémia.

Oly kormány, amely a tudomány tételeivel, tehát azok bővítésével vagy javításával is foglalkoznék, amely tehát a legmagasabb személyben a tudóst akarná adni, e pedantéria által csak a

néki járó tiszteletet veszítené el, mert méltóságán alúli, hogy a néppel (annak tudós osztályával) egyesüljön, amely nem érti a tréfát és mindazokat egyforma elbánásban részesíti, akik tudományval foglalkoznak.

Ha kormányok jónak találják, hogy tudósok dolgaiba avatkozzanak, úgy a tudományról és emberekről való bölcс gondoskodásukhoz sokkal illőbb volna, hogy a kritika szabadságát részesítsék kedvezményben, mintsem, hogy az iskolák nevetséges zsarnokságát támogassák, amelyek közveszély feletti hangos jajgatásba törnek ki, ha pókhálóikat szétszaggatják.

Be kell vallani, hogy a nagybritanniai parlament alapelve: hogy a király trónbeszéde minisztere művének tekintendő (mivel az uralkodó méltósága ellen való volna, hogy tévedésen, tudatlanságon, vagy hazugságon fogják rajta, pedig a Háznak mégis fel kell jogosítva lennie, hogy annak tartalma felett ítéljen, azt megvizsgálja és megtámadja), hogy ez az alapelv, mondom, finoman és helyesen kieszelt. Éppen így kell, hogy bizonyos tanok kiválasztása, amelyeket egyedül szentesít a kormány a tanítás céljára, a tudósok vizsgálatának legyen alávetve, mert az nem az uralkodó művének tekintendő, hanem egy arra kirendelt állami hivatalnokénak, akiről feltesszük, hogy ura akaratát nem jól érthette vagy el is csavarhatta.

Egy francia miniszter egyszer magához hi-

vatta a legtekintélyesebb kereskedők egy részét és javaslatot kért tőlük, hogyan segíthetne a kereskedelmen: mintha ő a javaslatok legjobbját ki tudná választani. Miután egyik ezt, a másik amazt javasolta, egy öreg kereskedő, aki sokáig hallgatott, így szólt: Csináljatok jó utakat, verjetek jó pénzt, adjatok alkalmas váltójogot és így tovább, egyébként pedig «hagyjatok bennünket dolgozni!» Ez lenne körülbelül a válasz, amelyet a filozófiai fakultásnak adni kellene, ha a kormány megkérdezné, mily tanokat írjon elő általában a tudósoknak, hogy mellett a belátás és a tudomány haladását meg ne gátolja.

A szabad művészetek és a tudományok jobban növekednek kedvelőik és jóakaróik kormányzása alatt, mint önhitt ismerőiké alatt. Csak a közbecsüléshez kell, hogy tartsák magukat és a lángészt hagyják, hogy önmagát képezze és saját maga szabja meg utait.

Ha tudományos vitát a nagyközönség elé visznek, amint azt a tudomány üzerei (a «gyakorlók» neve alatt) szívesen megkísérlik, úgy illetéktelenül a nép ítélőszéke elé (amelyet a tudományosság dolgaiban semmiféle ítélet sem illet meg) hurczolják azt és megszűnik a vita tudományos jellege; mert akkor a törvényellenes viszály helyzete áll elő, ahol tanok a nép hajlmainak megfelelően adatnak elő és a lázadás és pártoskodás magvait hintik szét, a kormányt pedig ezáltal veszélyeztetik.

Törekedni, hogy az egész közönség tudóssá le-

gyen, a legrosszabb, ami csak történhet. Ezáltal bírakká tesszük őket és ez a népuralom egy faja; de jó, ha a tudomány kedvelőivé tesszük őket. Ítélni mindenki tud, de a bíró mester kell, hogy legyen.

Csodálatos, hogy a tudatlan elfogult a tudományosság javára, a tudós ellenben elfogult a műveletlen ész javára.

Magam is hajlamomnál fogva kutató vagyok. A megismerés szomjúhozását teljesen átérzem és a benne való előbbrejutás vágyódó nyugtalan-ságát vagy minden haladás feletti elégedettségét is. Volt idő, midőn azt hittem, hogy ebben áll az emberiség becsülete és megvettem a csőcseléket, amely semmiről se tud. Rousseau helyreigazított. Ez az elvakultságból eredő előny eltűnik; megtanulom, hogy az embereket tiszteljem és sokkal haszontalanabbnak tartanám magam a közönséges munkásnál, ha nem gondolnám, hogy megfontolásom mindenkinek azt az értéket adhatja meg, hogy az emberiség jogait törekedjen helyreállítani.

Tompaeszű vagy korlátolt fő, amelyből nem hiányzik semmi más, mint csak az értelem kellő foka és annak saját fogalmai, tanítás által nagyon jól, a tudományosságig is kiképezhető. De miután akkor az ítélőképesség rendszerint hiányos marad, úgy éppen nem szokatlan, hogy tudós férfiakat találunk, akik tudományuk hasz-

nálatában ama soha jóvá nem tehető hiányt gyakran elárulják.

Közepes tehetségűek, akik tevékenyek és vakmerők, a legjobban boldogulnak a tudományos életben is.

A magas iskolák rendszeres fecsegése gyakran csupán egyetértés abban, hogy a szavak különböző jelentésével valamely nehezen megoldható kérdés elől kitérjenek, mert a kényelmes és gyakran eszes «nem tudom»-ot az akadémiákon nem szívesen hallják.

Az iskolák ezivakodásában rendszerint mindkét félnek akkor van a legtöbb mondanivalója, ha tárgyukból semmitsem értenek.

Azt kéne gondolni, hogy valamely jó ügy védelmének szándékával semmit a világon sem lehet kevésbé megegyeztetni, mint álnokságot, tettetést és csalást. A tudomány káros hatása az emberekre különösen abban áll, hogy a legnagyobb része azoknak, akik azzal kérkedni akarnak, az értelemnek semmiféle javítását nem eredményezik, hanem csupán fonákságát, nem is említve, hogy a legtöbbnek csak hiúsága eszközül szolgál.

Az akadémiák több tehetségtelen embert küldenek ki a világba, mint a közéletnek bármely más intézménye.

Tudósok azt hiszik, hogy minden ő érettük van itt.

A tudósnak humanításra van szüksége, hogy maga félre ne ismerje magát és ne bízson túlsokat saját erejében. Az olyan tudóst ciklop-nak nevezem. Ő a tudomány egoistája és szüksége van még egy szemre, amely azt eredményezné, hogy tárgyát más ember szempontjából is látná. Ezen alapul a tudomány humanitása, azaz az ítélet közlékenysége, amelylyel mások ítéletének is alávetik azt.

Mire való nekünk a spekuláció minden feloldozása és viszálykodása, ha ezalatt jószívűségünket elveszítjük?

Oh emberi gondok! Gyöngé emberek, azt állítjátok, hogy csupán az igazság és az ismeret terjesztése a célotok, valójában pedig csupán hiúságtok foglalkoztat.

A nép üdvét legfőképp nem a szabadságban keresi, hanem természetes céljaiban, tehát e három dologban: holta után üdvözüljön, életében embertársai közti létét köztörvények biztosítsák, végül pedig, hogy magában az élet fizikai élvezetében (azaz egészségben és hosszú életben) részesedjen.

A filozófus, aki mindezekbe a vágyakba csak az értelemtől átvett előírások alapján bocsátkozhat, ahhoz tartja magát, amit az ember maga hozzátehet és kell is, hogy hozzátegyen: *becsületesen* éljen, senkivel se kövessen el *jogtalan-ságot*, az élvezetben *mértékletes* legyen és türelmes a betegségben és amellet főképp a termé-

szet önsegélyére számítson; mindezekhez persze nem kell valami nagy tudomány, sőt az nagyrészt nélkülözhető is, ha csak hajlamainkat fékezni és a kormányzást értelmünkre bízni akarunk, amivel azonban a tömeg, mint fáradságos dologgal éppen nem törődik.

A teológusokat, jogtudósokat és orvosokat a tömeg (amely a fenti tanokban hajlamával, hogy *élvezzen* és ellenszenvével, hogy azért *fáradozzon* rossz helyen alkalmazott komolyságot talál) felszólítja, hogy elfogadhatóbb indítványokat tegyenek: és akkor a tudósokkal szemben támasztott követelések így hangzanak: amit itt ti filozófusok fecsegtetek, azt már én rég tudtam magamtól is; de töletek, mint tudósoktól azt akarom tudni, ha *elvetemülten* éltem volna is, hogy szerezhetnék mégis magamnak röviddel kapuzárás előtt bebocsátási engedélyt a menyországba, ha *nincs is igazam*, hogy nyerhetném mégis meg a pörömet és ha testi erőmet kedvemre kihasználtam volna és *visszaéltem* volna is azzal, hogy maradhatnék mégis egészséges és hogy élhetnék soká. Hisz azért tanultatok, hogy többet tudjatok, mint a magunkfajtabeli (akiket ti idiótáknak neveztek), aki semmi másra nem tart igényt, mint józan észre. De ez a dolog olyan, mintha a tömeg úgy fordulna a tudóshoz, mint valami jóvendőmondó és varázslóhoz, aki természetfölötti dolgokban tájékozott; mert a tudatlan arról a tudósról, akiről valamit feltételez, túlsokat képzel. Ezért természetesen előrelátható, hogy ha valaki csak elég vakmerő, hogy ily csodaembernek adja ki magát, a tömeg futni fog hozzá és a filozófusok pártját megvetéssel fogja elhagyni.

SZEMLELET.

MŰVÉSZET — LÁNGÉSZ.

A szép és a művészet.

Szép az, ami a fogalomtól függetlenül általános tetszik.

Határozott *szabályok* szerinti bizonyítás sohasem szabhatja meg a szépség feletti ítéletet.

Ha valaki oly költeményt olvas fel nekem, vagy oly színdarabhoz vezet, mely sehogysem felel meg ízlésemnek, úgy felhozhatja Batteux-t vagy Lessinget, vagy az ízlésnek még régibb és híresebb műbíráloit és felhozhatja az általuk felállított összes szabályokat annak a bizonyítására, hogy költeménye szép; és habár egyes helyek, amelyek nékem nem tetszenek a szépség szabályaival (amint azok ott adva vannak és általános elismertek) nagyon jól megegyeznek: én betömöm a fülem, nem akarok hallani okokat és okoskodást és inkább felveszem, hogy a műbírálok ama szabályai hamisak, vagy legalább is itt nem alkalmazhatók, mintsem hogy ítéletem a priori bizonyítékokkal határoztassam meg, miután itt az ízlés és nem az ész vagy az értelem ítéletéről van szó.

Ugylátszik, hogy ez a főokok egyike, amiért ezt az esztétikai ítélőképességet éppen ízlésnek nevezték. Mert felsorolhatja nékem valaki valamely étel összes tartozékát és mindegyikről megjegyezheti, hogy azok nekem különben kellemesek és erre rá még joggal dicsérheti, hogy mily egészséges egy étel az; mégis mindezen érvekkel szemben süket vagyok, megízlelem az *én* nyelvemén az ételt és az *én* ínyemen és eszerint (és nem általános elvek szerint) ítélek.

Ámbár tehát a műbírálok, mint *Hume* mondja, látszólag jobban okoskodnak, mint a szakácsok, mégis egy a sorsuk. Ítéletük meghatározó alapját nem a bizonyítékok erejétől, hanem csupán az egyénnek saját állapota (kellemesség vagy kellemetlenség) feletti reflexiótól várhatják, minden előírás és szabály visszautasításával.

Amint, hogy nincs a szépnek tudománya, hanem csak kritika, úgy nincs is szép tudomány, hanem csupán szépművészet. Mert ami az elsőt illeti, benne tudományosan, azaz bizonyító okok alapján azt kellene eldönteni, hogy valamit szépnek kell-e tartani, vagy sem; a szépség feletti ítélet tehát nem volna az ízlés ítélete. Ami a másodikat illeti, oly tudomány, amely szép legyen, képtelenség. Mert ha benne, mint tudományban alapelvek és bizonyítékok után kérdezősködnénk, úgy ízléses szólammokkal (*bonmots*) küldenének útunkra.

A szépművészet alkotásaiban a czélszerűségnek, ámbár az szándékos, mégsem szabad szándékolt-nak feltűnnie; azaz a szépművészetnek természet gyanánt kell *feltűnnie*, ámbár tudjuk, hogy művészet. A művészet alkotása pedig azáltal látszik

természetnek, hogy szabályokkal való megegyezés minden pontossága, amelyek szerint egyedül válhat a mű azzá, amivé kell válnia, megtalálható benne; de *kín* nélkül, anélkül, hogy az iskola formája átlátszana, azaz anélkül, hogy nyomát mutatná annak, hogy a művésznak a szabály lebegett volna szeme előtt és lelki erejét bilincsekbe zárta volna.

A szépet általában (legyen az természetes, vagy művészi szép) az esztétikai eszmék *kifejezésének* nevezhetjük.

A szépművészetet szükségkép a tehetség művészetének kell tekinteni.

A szép az erkölcsi jó jelképe.

A természet szépsége iránti közvetlen érdeklődés (nem csupán megítélésében való ízlés) mindenkor a jó lélek ismertetőjele.

Az ízlés megalapozásának igazi előkészítése az erkölcsi eszmék kifejlesztése és a morális érzék művelése.

Az ízlést a moralitás külső megjelenésének nevezhetnők.

Tehetség és iskola a művészetben.

Az ötletesség nem jelenti az eszmékhez való tehetséget.

A *genie* az a tehetség (természet adomány), amely megadja a művészet szabályait. Miután a talentum, mint a művész veleszületett alkotóké-

pessége, maga is a természethez tartozik, úgy azt is mondhatnók: a genie azon veleszületett lelki sajátság (ingenium), *amely által* a természet a művészetnek szabályt ad.

A genie az ember «tehetségének mintaszerű eredetisége».

A genie 1. az a *tehetség*, amely előállítja azt, amire nem adható határozott szabály, nem pedig ügyesség ahhoz, ami valaminő szabály szerint megtanulható; tehát *eredetiség* az első tulajdonsága. 2. Alkotásainak, mivel eredeti badarság is lehetséges, egyúttal mintáknak, azaz *mintaszerűeknek* kell lenniök, tehát nem szabad utánzásból eredniök, de másoknak arra, azaz a megítélés zsinórmértéke vagy szabályául kell szolgálniok. 3. Hogyan állítja elő alkotását, azt maga sem írhatja le, vagy mutathatja be tudományosan, hanem szabálynak a *természetet* adja meg; így tehát a műalkotás létrehozója, amelyet tehetségének köszönhet, maga sem tudja hogyan kapja eszméit, nincs is hatalmában, hogy olyat tetszése szerint, vagy tervszerűen kigondoljon és másokkal oly előírásokat közöljön, amelyek egyenlő értékű műalkotás létrehozására másokat képesítsenek. Azért ez a szó: genie valószínűleg genius-ból ered, azon sajátságos, az emberrel születésével vele adott védő és irányító szellemből, melynek sugallatából származnak ama eredeti eszmék.

A genie alkotása (amennyiben az tényleg a genie és nem a lehetséges megtanulás vagy az iskola javára írható) nem az utánzás példája (mert akkor elveszne az, ami benne a genie és a mű szellemét alkotja), hanem a követésé más

genie számára, amely általa saját eredetiségének tudatára ébred, hogy a szabályok kényszerével szemben a szabadságot a művészetben úgy fejtse ki, hogy a művészet éppen ezáltal nyerjen új szabályokat, ami által a tehetség mintaszerűnek mutatkozik. Mivel azonban a genie a természet kedveltje és az ilyesmit ritka tünevénynek kell tekinteni: azért az ő, más tehetség számára adott példája nyomán iskola keletkezik, azaz oly szabályok szerinti rendszeres oktatás, amelyeket ama szellemi alkotásokból és sajátosságaikból levonhattak: és ezek számára a szép-művészet ennyiben utánzás, ahol a genie a természetnek szabályt adott.

De ez az utánzás *majmolássá* válik, ha a növendék mindent *utánoz*, még azt a torzalakút is, amit a geniének meg kellett hagynia, de csak mivel az eszme gyengítése nélkül nem volt elhagyható. Ez a bátorság egyedül a geniénél érdem és a kifejezés bizonyos *merészsége*; általában a genie a közös szabály alól sok tekintetben eltérhet, de ez semmiesetre sem utánzásra méltó, hanem magában véve mindig hiba marad, amelyet igyekezni kell kiküszöbölni, amelyre azonban a geniének mintegy privilégiuma van, mivel szelleme röptének utánozhatlansága aggódó óvatosság által szenvedne.

A szép-művészet számára csak *modor* van, de nem *módszer*. A mesternek meg kell mutatnia, hogy a növendék mit és hogyan dolgozzon; és azon általános szabályok, amelyek alá foglalja végül is eljárását, inkább arra szolgálhatnak, hogy annak főmozzanataira alkalomadtán emlékeztessenek, mintsem hogy előírják azokat. Hogy

minden szabad művészetben valami kényszer van, vagy amint mondják, valami *gépiesség* követelhető, ami nélkül a *szellemnek*, amelynek a művészetben *szabadnak* kell lennie és amely egyedül ad életet a műnek, semmiféle anyaga sem volna és teljesen elpárologna: erre tanácsos figyelmeztetni (például a költészetben a nyelv helyessége és gazdagsága, hasonlókép a prozódia és a versmérték), mivel újabban sok nevelő azt hiszi, hogy a szabad művészetet olykép istápolja a legjobban, ha minden kényszertől megszabadítja és a munkát pusztá játékká változtatja.

Ámbár a gépies és a szép művészet, az első mint csupán a szorgalom és a tanulás művészete, a második, mint a genié, egymástól nagyon különböznek: még sincs oly szépművészet, amelyben valami mechanikus, ami szabályokba foglalható és követhető, tehát valami *iskolaszerű* a művészetnek egyik lényeges feltétele ne volna. Mert valamely cél felé kell irányulnia, mivel különben az alkotás semmiféle művészethez sem tartozik; pusztán a véletlen alkotása volna. Hogy azonban a mű cél felé irányuljon, ahhoz bizonyos szabályok kellenek, amelyek alól nem szabad felmenteni magunkat. Mivel pedig a tehetség eredetisége lényeges (bár nem egyetlen) része a genie jellemének: ezért a felületesek azt hiszik, hogy semmivel sem mutathatják jobban, hogy ők feltörekvő genieek, mint azzal, hogy minden szabály iskola-kényszere alól felszabadítják magukat és azt hiszik, hogy dühödt lovon jobban parádézhatnak, mint iskolalovon.

A *modorosság* a majmolás egy faja és pedig általában pusztán az eredetiség majmolása, az utánzatoktól való eltávolodás törekvése a *minta-szerűség* tehetsége nélkül.

Minden szépművészet propedeutikája, amennyiben a művészet tökéletességének legmagasabb foka felé irányul, úgylátszik nem utasításokból áll, hanem a szellem műveléséből azon ismeretek által, amelyeket *humaniorának* neveznek: gyaníthatólag, mivel *humanitás* egyrésztől általános *részvétérzelmet* jelent, másrésztől jelenti a benső és általános *közlékenység* tehetségét.

Az egyes művészetekhez.

Ha a szépművészeteket osztályozni akarjuk: úgy legalább kísérletkép nem választhatunk ahhoz kényelmesebb elvet, mint a művészet analógiáját a beszédközben használt kifejezésmóddal, midőn nemcsak fogalmainkat, hanem érzelmeinket is amennyire az egyáltalán lehetséges, közölni akarjuk.

Ez pedig a *szó*, a *taglejtés* és a *hangból* áll (articulatio, gesticulatio, és modulatio). Csak a kifejezés e három módjának kapcsolata teszi teljessé a beszélő közlését. Mert gondolatot, szemléletet és érzelmet ezzel egyszerre és egyesítve viszünk át másra.

Minden művészet közül a költészetet illeti meg a legfelsőbb rang.

A költészet nyeri el a pálmát nemcsak a szó-

noklattan elől, hanem minden más szépművészet elől: a festészet elől (ahová tartozik a szobrászat is), sőt a zene elől is. Mert az utóbbi csak azért *szép* (nem csupán kellemes) *művészet*, mivel a költészet vehikuluma.

Ha a kedély ingeréről és hullámozásáról van szó, akkor a költészet után tenném azt a művészetet, amely a szóló művészetek közül legközelebb áll hozzá és vele igen természetesen egyesíthető is, tudniillik a *zenét*. Mert ámbár csupán érzelmek által beszél, fogalmak nélkül és így nem ad, mint a költészet, gondolkodni valót, mégis változatosabban hat a kedélyre és bár csupán múlon, de mélyebben.

Va azsa, mely oly általános ant rjeszthető, úgy látszik azon alapul: hogy a nyelv minden kifejezése összefügg valamely hanggal, amely annak értelméhez illeszkedik; hogy ez a hang többé-kevésbé a beszélő egy érzelmét is jelöli és kölcsönösen a hallgatóban is előállítja azt, amint-hogy a hallgatóban azt a gondolatot is felkelti, amelyet a nyelv az illető hanggal kifejez; és hogy amint a hanglejtés az érzelmeknek mintegy általános és minden ember számára érthető nyelve, a zene azt elkülönítve teljes nyomatékával az érzelmek nyelve gyanánt fejezi ki és így a képzettársítás törvénye szerint az azzal természetszerűleg összekötött esztétikai eszméket is általánosan közli; mivel azonban ezen esztétikai eszmék nem fogalmak és határozott gondolatok, ezen érzelmek összetételének formája (a harmónia és a melódia) a nyelv formája helyett csupán arra szolgál, hogy a részarányosságával (amely, miután a hangoknál az egyidőben keletkezett

légrezgések számának viszonyán alapul, amennyiben a hangokat akár egyidejűleg, akár egymásután kötjük össze, mennyiségtanilag bizonyos szabályok alá foglalható) a megnevezhetlen gondolatgazdagság összefüggő egészének esztétikai eszméjét fejezze ki, egy bizonyos témának megfelelően, amely a darabban az uralkodó érzelem.

A zene varázsában és érzelemhullámoztató hatásában a matematikának bizonynyal a legkevésbé sincs része; hanem csupán a nélkülözhetetlen föltétele (*conditio sine qua non*) a benyomások azon arányosságának (úgy a benyomások kapcsolatában mint változatosságában), amely által lehetővé válik azok összefoglalása és annak a megakadályozása, hogy a benyomások egymást lerontsák, ahelyett azonban a kedély folytonos mozgására és élenkítésére a kísérő érzelmek által jóleső élvezetté illeszkedjenek egybe.

A *tragédia* főleg abban különbözik a *vígjátéktól*, hogy az első a *fenséges*, a második a *szép* iránti érzékre hat. Az elsőben más javáért való nagylelkű önfeláldozást, a veszélyben tanúsított vakmerő elszántságot és kipróbált hűséget láthatunk. A szerelem ott mélabús, gyengéd és nagyrabecsüléssel teli; mások szerencsétlensége a néző keblében résztvevő érzést kelt és nagylelkű szívét idegen bajért dobogtatja. Gyengéden meghatja őt és érzi saját természete méltóságát. Ezzel szemben a *vígjáték* finom cselszövést, csodálatos bonyodalmat tár elénk, furfangosakat mutat be, akik kitudják húzni magukat a csávából, bolondokat, akik becsapatják magukat, tréfákat és nevetséges jellemeket mutat be. A szerelem itt nem oly bánatos, hanem vidám és bizalmas.

Az asztali zene csodálatos egy dolog, amely csak mint kellemes zörej a vidám hangulatot kell hogy fenntartsa és anélkül, hogy bárki a kompozíciójára a legcsekélyebb figyelmet is fordítaná, a szomszédok szabad beszélgetésének kedvez.

Az asztali zene nagy urak ünnepi lakomáján a legízléstelenebb dolog, amit csak a dörzsölés ki-gondolhatott.

HIT.
VALLÁS^{ÉS} — EGYHÁZ.

Hit — álhit.

Hinni az embernek magával szemben való kötelessége.

Hinni önmagunkkal szemben kötelesség — de nem az a vallás. A hitnek nem a valláson, hanem ennek amazon kell alapulnia.

Az egyház vallása lehet képtelen (politeizmus) és a hit mégis jó lehet.

A hit a bensőben rejtve van és az erkölcsi érzülettől függ.

Ha nem gondoskodtok arról, hogy előbb, legalább félúton, jókká tegyétek az embereket, úgy nem is teszitek őket soha őszintén hívőkké.

A hit abban különbözik lényegileg véve a babonától, hogy az utóbbi nem a fenséges iránti tiszteletet, hanem félelmet és aggodást kelt a lélekben azon szerfölött hatalmas lényvel szemben, amelynek akarata alá rendelve látja magát a megrémült ember, anélkül, hogy amellettnagyra-becsülné e lényt: ebből persze nem eredhet más, mint kegyhajhászás és behizelgés a becsületes életvallása helyett.

A hitéletben minden a *cselekvéstől* függ.

Bár a *félelem* először az *istenek* (démonok) fogalmát alkotta meg, az *ész* erkölcsi elvei által először az *isten* fogalmát tudta megalkotni.

Ugylátszik az emberi természetnek és az erkölcs tisztaságának jobban megfelelni, hogy a másvilág reményét a jó lélek érzéseire alapítsuk, mintsem hogy fordítva jó magatartását alapítsuk a másvilág reményére. Ily természetű a *morális hit*, amelynek egyszerűsége az okoskodás némely agyafúrtságánál értékesebb lehet és amely egyesegyedül illő az emberhez bármily állapotában, amennyiben kerülő nélkül valódi céljaihoz vezeti. Bízunk tehát az oly távoleső tárgyakra vonatkozó lármázó rendszereket a spekulációra és henye fők gondjára. Valóban közönyösek azok ránk nézve és az érvek és ellenérvek pillanatnyi látszata dönthet ugyan talán az iskolák helyeslése ügyében, de aligha dönthet valamiben a becsületes ember jövő sorsára vonatkozólag. Az emberi ész nem is volt elég szárnyaló ahhoz, hogy oly magas felhők közé vegye útját, amelyek elfedik előlünk a másvilág titkait és a tudnivalóknak, akik oly buzgón kérdezősködnek azután, azt az egyszerű, de igen természetes feletet adhatjuk, hogy a legtanácsosabb, *ha addig várakoznak, amíg oda nem jönnek*. Mivel azonban sorsunk a másvilágon gyaníthatólag attól függ, hogy töltöttük be helyünket ezen a világon, azért befejezésül azt mondhatjuk, amit *Voltaire* mondat becsületes *Candide*-jával az iskolák oly sok haszontalan czivakodása után: *gondoskodjunk a javunkról, menjünk a kertbe és dolgozzunk*.

Nem ismerek mást, ami még az élet utolsó

pillanatában is megállhatná helyét, mint a szív legtitkosabb érzületeire vonatkozó legtisztább őszinteséget és Hióbbal bűnnek tartom, hogy Istennek hizelegjünk és oly benső vallomásokat tegyünk, amelyekre tán a félelem kényszerített rá és amely nem egyezik a lélek szabad hitével. A vallás dolgaira vonatkozólag az elsajátított gondolkodásmód *hit*, vagy *pogányság*. Az első vallóit rendszerint *hívőknek*, a másodikét *hitetleneknek* nevezzük. A hit az a vallás, amely isten minden tiszteletének *lényegét* az ember erkölcsébe helyezi: pogányság, amely nem abba helyezi.

Isten országa a földön, ez a végsors, az ember kívánsága («Jöjjön el a te országod.») Krisztus közelebb hozta; de nem értették őt meg és a papok országát alapították meg, de nem Istenét bennünk.

Volt egyszer egy bölcshető tanító, aki Isten ezen országát a világgal ellentétben egész közel hozta. Megdöntötte az Irástudást, amely nem teremt mást, mint szabványokat, amelyek az embereket csak elválasztják és Isten templomát és az erkölcs trónját a szívben építette föl. Felhasználta ugyan az Irástudást, de csak azért, hogy amire mások esküdtek, azt megsemmisítse. De e véletlen fogyatkozáson alapuló félreértésből új félreértés állt elő, amely ismét megakadályozza azt a jót, amely az ő szándéka volt. Ámbár ez az Irástudás egyébként jó lehetett, legalább is lényegileg nem hátrányos, mégis azt eredményezte, amit minden Irástudásnak a vallás dolgaiban eredményeznie kell és pedig dogmát és hódolatot, mint a lényegét, amelyek pedig csupán segéd-tételek és a nagy czéltól teljesen elfordítanak.

Az egész világegyetemben ezer év egy nap. E munkán türelmesen dolgoznunk és várunk kell.

Nem könnyű az embereket meggyőzni arról, hogy az erkölcsi jó életre való állhatatos törekvésben áll mindaz, amit Isten az embertől követel, hogy országában néki tetsző alattvaló legyen. Nem tudják kötelezettségüket másminőnek gondolni, mint valamiféle *szolgálatnak*, amelyet Isten számára kell teljesíteniök; ahol nem annyira a cselekvések belső erkölcsi értékén fordul meg a dolog, mint inkább azon, hogy Isten számára teljesítvék, hogy így magukban véve bármily közönyösek is erkölcsi tekintetben, mégis legalább passzív engedelmisséggel Isten tetszését megnyerjék. Az, hogy ha önmagukkal és embertársaikkal szemben teljesítik kötelességüket, hogy éppen ezáltal isteni parancsot is teljesítsenek, tehát hogy minden cselekedetükkel, amennyiben az az erkölcsre vonatkozik, *állandóan Isten szolgálatában* állanak és hogy egyszerűen lehetetlenség, hogy Istennek másképp szolgáljanak, (mivel nem hathatnak másra, mint földi lényekre, Istenre azonban nem hathatnak és nem befolyásolhatják) ez nem fér az emberek fejébe. Mivel a világ minden nagy urának különös szükséglete, hogy alattvalói *tiszteljék* és a hódolat *nyilvánításával dicsérjék*, ami nélkül nem várhat oly nagyfokú engedelmisséget parancsaival szemben, mint aminőre szüksége van, hogy uralkodjon felettük; ezenfelül az embernek, még ha még oly eszes is, a tisztelet nyilvánítások mégis mindig.

közvetlenül jól esnek: ezért a kötelesség teljesítéssel úgy bánnak, amennyiben az egyúttal isteni parancs is, mint Isten *ügyének* teljesítésével, nem mint az ember ügyével és így keletkezik az *istentiszteleti* hit fogalma a tiszta erkölcsi hit fogalma helyett.

Az «istentisztelet» vallása robot- és bérvallás és nem tekinthető üdvöztetőnek, mert nem morális. Mert ennek szabad, a szív becsületes érzületén alapuló vallásnak kell lennie. Az előbbi azt hiszi, hogy a kultusz cselekvéseivel, amelyeknek, (ám-bár fárasztók), magukban véve semmiféle morális értékük nincs, tehát csak a félelem vagy a remény által kikényszerített cselekedetek, amelyeket gonosz ember is végrehajthat, Istennek tetsző lehet, anélkül, hogy föltételezné, hogy ahhoz morális jó érzület szükséges.

Hogy a hit nem más, mint a legfelsőbb lény kegyhajhászásának és a nála való behízeltetésnek egy módja, amely tekintetben az emberek csak abban különböznek egymástól, hogy eltérő a véleményük arra a módra nézve, amely Istennek a legtetszőbb lehet, ez oly örület, amely akár törvényeken, akár nem azokon alapul, minden morális érzületet bizonytalanná tesz és elcsavar, ezáltal, hogy a becsületes életmódon kívül még valami mást vesz fel, mint eszközt arra, hogy a legfelsőbb lénynek mintegy kegyébe hízelegje magát és ezáltal alkalmilag felmentse magát a becsületes életmód követésére irányuló legnagyobb gondosság alól és mégis szükség esetére biztos menedéke legyen készenlétben.

Csupán a szív teljes megváltozásának feltétele mellett gondolható el, hogy a bűnbe esett ember

az égi igazságosságtól fölmentést nyerjen, tehát semmiféle expiáció sem, legyen az akár bűnbánó, akár ünnepélyes formájú, semmiféle fohászkodás és magasztalás sem (még ha azok a helyettesítő eszményhez, Isten fiához intézvék is) pótolhatja az előbbinek a hiányát.

Ha arra a kérdésre kell minden ember számára egyetemes érvénnyel válaszolni, hogy hogyan kell Istent tisztelni, úgy semmi kétség sincs afelől, hogy akaratának törvényhozása pusztán *morális* kellene hogy legyen; mert a dogmatikus törvényhozást (amely feltételez egy kinyilatkoztatást) csak véletlennek tekinthetjük és olyannak, amely nem ért el vagy nem érhet el minden emberhez, tehát nem tekinthetjük az emberre nézve általában kötelezőnek. Tehát: «nem azok, akik itt azt mondják: Uram, Uram! hanem azok, akik Isten akaratát teljesítik»; azaz nem azok, akik az Ő magasztalásával (vagy küldöttének, mint isteni eredetű lénynek magasztalásával) akarnak Néki tetszeni azon kinyilatkoztatás fogalmai szerint, amelyet nem kaphat minden ember, hanem azok, akik becsületes életmóddal, amelyre nézve mindenki ismeri az Ő akaratát, akarnak Néki tetszeni; azok lesznek azok, akik az igazi, általa kívánt tiszteletben részesítik Őt.

A morális vallás szerint (aminő az összes valaha létező nyilvános vallások közül egyedül a keresztény) alapelv: hogy mindenkinek teljes erejéből törekednie kell, hogy jobb emberré váljon; és csak ha veleszületett kincsét nem ásta el, ha felhasználta eredeti, a jóra irányuló hajlamát arra, hogy jobb emberré váljon, csak akkor remélheti, hogy azt, amit ő a képességével

nem érhet el, azt magasabb együttműködés ki fogja egészíteni.

Mily gyötrők azon külső formák, amelyeket a hithez számítanak, de valójában az egyház formái; ahol éppen abba helyezik a jámborság érdemét, hogy e formák teljesen haszontalanok és hogy a hívők pusztán csak megalázkodnak, hogy a szertartásokat, az egyházi szolgálatokat, a bűnbánatot és az önsanyargatást (minél több, annál jobb) türelmesen elviseljék; holott pedig e robotmunka *gépiesen* ugyan *könnyű* (mivel nem kell amellett egyetlen bűnös hajlamot sem feláldozni), de az értelmesnek *erkölcsileg* igen nehéz és terhes kell hogy legyen.

Ha tehát a nagy erkölcsi néptanító azt mondta: «Az én parancsolataim nem nehezek», úgy azzal nem azt akarta mondani, hogy teljesítésük csupán csekély erőkifejtést igényel; mert valójában, mivel a szív tiszta érzületét követelik, minden parancsolható között a legnehezebbek; azonban az értelmes ember számára mégis végtelenül könnyebbek, mint a sürgölődő semmittevés parancsai, aminők voltak azok, amiket a zsidóság megalapított; mert a gépiesen könnyűt az értelmes ember mázsás súlynak érzi, ha azt látja, hogy a rápazarolt fáradság nem használ semmitsem.

Az oly hit, mely az embert sötétté teszi, hamis; mert az embernek Istent vidám szívvel és nem kényszerből kell szolgálnia.

A letérdepelés, vagy földrevetés, még ha égi tárgyak tiszteletének megérzékítéseért is törté-

nik, az emberi méltósággal ellenkezik, épúgy előttünk lévő képek segélyével való fohászkodás, mert akkor nem azon *ideál* előtt hajoltok meg, amelyet saját értelmetek felfog, hanem azon *idol* előtt, amelyet ti magatok csináltatok.

Hogy a pusztá hívés és meg nem érthető dolgok utána mondása (amit mindenki megtehet, anélkül, hogy azzal jobb ember lenne, vagy valaha azáltal olyanná válna) egy módja és éppen-séggel az egyedüli módja annak, hogy Istennek tessünk, ezen állítás ellen teljes erővel küzdünk kell.

Az erkölcsi hitetlenség bűnös fokát áruljuk el azzal, ha a kötelesség szabályainak, ahogy azokat az értelem eredetileg az ember szívébe írta, nem vagyunk hajlandók másképp elegendő tekintélyét elismerni, mintha még azokat csodák nem hitelesítik: «ha jeleket és csodát nem láttok, nem hisztek.» A pusztá kultusz és az egyházi szolgálatok vallásának kell, hogy vége legyen és ahelyett a lélekben és az erkölcsi érzület igazságán alapuló vallást kell bevezetni.

A ráparancsolt vallás képtelenség.

Egyház — biblia.

Bár megkíméltek volna bennünket a keleti bölcseségtől! Nem tanulhatunk abból semmit és a világ nem tanult abból mást, mint a mechanikus

ügyesség, csillagászat, számvetés stb. egy fajtát. Miután már volt nyugati műveltségünk a görögök által, úgy belegondolhattunk a keleti iratokba értelmet, de maguktól sohase voltak világosak az értelemnek. Volt ugyan egykor egy bölcsh, aki teljesen különbözött nemzetétől és józan gyakorlati vallást tanított, amelyet korának megfelelőleg a képek és az elterjedt mondák köntösébe kellett burkolnia, de tanai nemsokára oly kezekbe kerültek, amelyek az egész keleti czók-mókot ráborították, és az értelemnek útjába ismét akadályt gördítettek.

Bár az egyház az igazságnak legfontosabb jegyét, tudniillik az általánosságra való jogos igényt nélkülözi, ha valamely kinyilatkoztatott valláson alapul, amely mint történetileg kialakult vallás általánosan meggyőző közlésre nem alkalmas: mindamellett minden ember azon természetes szükséglete folytán, hogy a legfelsőbb észfogalmakhoz és alapelvekhez mindig valami *érzékileg megfoghatót*, valami tapasztalati megerősítést és más efélét követeljen (amire a vallás általános *bevezetésénél* valóban tekintettel is kell lenni), ezért valamely történeti egyház vallását, amelyet rendszerint már ott készen is találunk, fel kell használni.

Hogy azonban az ily tapasztalati vallással, amelyet látszólag a véletlen játszott a kezünkre, a morális vallás alapját egyesítsük (legyen az akár czél, akár csupán segédeszköz), ahhoz a ke-

zünkbe jutott kinyilatkoztatás valamely magyarázata szükséges, azaz annak oly értelemben való teljes magyarázata, amely a tiszta észvallás általános praktikus szabályaival megegyezzen. Mert az egyházi vallás elméleti része erkölcsileg nem érdekelhet bennünket, ha nem hat oda, hogy minden emberi kötelesség mint Isten parancsa (ami a vallás lényege) teljesüljön.

Ama rajongók merészsége, akik az egyházi vallás vezetése alól kinőtteknek vélik magukat, akár mint teofilantrópok nyilvános, azon czélból emelt templomokban, akár mint misztikusok benső sugallatok lámpájánál ábrándoznak, a kormányt hamar arra bírhatná, hogy megbánja azt az elnézést, hogy a polgári rend és nyugalom ama nagy alapítványi és vezető eszközét elhanyagolta és könnyelmű kezekre bízta. Amellett nem is várható, hogy ha meglévő bibliánk hitelét vesztené, hogy más kerülne helyébe, mert nyilvános csodák nem történnek meg másodszor is ugyanabban a dologban: ugyanis a megelőző csoda szándékának sikertelensége a következőnek tartósan a hitelét veszi; — másrésről azonban az *alarmisták* lármáját sem kell tekintetbe venni, hogy az ország veszélyben forog, ha a bibliának oly részeit, amelyek inkább az Írásnak a formáságaira, mint benső vallásos tartalmára vonatkoznak, sőt annak szerzőit is bizonyos tekintetben kifogásolják: mivel valamely tan vizsgálatának tilalma a vallásszabadság ellenére van. Hogy azonban valamely történetileg kialakult vallás kötelesség és az üdvösséghez tartozik, az babona.

Hogy az ész és a történelem alapíthat-e valást? Nem! De alapíthat egyházat, amelyben vallás és kultúra egymást támogatják.

Nem az Irástudás és az, amit segélyével a bibliából nyelvészeti ismeretek által, amelyek gyakran csupán helytelen gyanítások, *kivesznek*, hanem amit erkölcsi gondolkodásmóddal (tehát Isten szelleme szerint) abba *belevisznek* és oly tanok, amelyekben sohasem csalatkoztak és amelyek sohasem lehetnek üdvös hatás nélküliek, az kell, hogy a nép elé szánt előadásnak a vezérfonalát adja.

Ha az Írásmagyarázatra vonatkozólag a teológus és a filozófus közt kikerülhetlen viszály forogna fenn, úgy nem ismerek más kiegyezést, mint a következőt: ha a bibliai teológus abba fogja hagyni az észelvekre való hivatkozást, úgy a filozófiai teológus is fel fog hagyni azzal, hogy állításai megerősítésére felhasználja a bibliát. De nagyon kételkedem abban, hogy az előbbi ebbe az egyezménybe belemenne-e.

Ami a raczionális bibliamagyarázat állítólagos misztikáját illeti, ha a filozófia az Írás he-lyeiben erkölcsi értelmet derít ki, sőt még ha azt a szövegbe belemagyarázza is, úgy éppen ez az egyedüli módja annak, hogy a misztikát (pl. egy Swedenborgét) távoltartsuk. Mert a képzelet a vallás dolgaiban kikerülhetetlenül szertelenné válik, ha az érzékfelettit (amelyet minden vallásban gondolkodnunk kell) nem köti az észnek határozott fogalmaihoz, aminők az erkölcsi fogalmak és ez a benső sugallatok illuminatiz-

musához vezet, amely sugallatból mindenkinek megvan a sajátja és akkor nincs már az igazságnak nyilvános próbaköve.

A lélektelen *ortodoxizmus* és az észölő *miszticizmus* között áll a bibliai hit, amint az az ész segélyével önmagunkból kifejthető, a minden emberi szív alapos javulására isteni erővel ható és a szíveket általános (bár láthatatlan) egyházba egyesítő, a gyakorlati ész kriticizmusán alapuló igaz hit.

Álegyház -- papság.

Minden egyházi vallásnak, amennyiben pusztá rendeletszerű vallástételeket lényeges hittételeknek ad ki, van bizonyos *vegyüléke a pogánysággal*; mert ez abban áll, hogy a hit külsőségeit (a lényegtelen) lényegesnek állítja. Ez a vegyülés fokenként annyira terjedhet, hogy ennek folytán az egész hit pusztá egyházi vallássá változhat át, amely szokásokat törvények gyanánt ad ki és aztán tiszta pogánysággá válik, amely csúfnév ellen nem használ, ha azt mondják, hogy hisz ama tanok isteni kinyilatkoztatáson alapulnak; mert nem ama rendeletszerű tanok és egyházi kötelességek maguk, hanem a nekik adott feltétlen érték (hogy azok nem csupán a hit előmozdítói, hanem annak részei, ámbár nincs benső erkölcsi tartalmuk) az oka annak, hogy a vallás e módját joggal a pogányság nevével illet-

jük. Azt az egyházi tekintélyt, amely az ily vallás szerint mondja ki az üdvözülést vagy elkárhozást, papságnak nevezhetjük, amely dísnév alól az úgynevezett protestánsok sem vétetnek ki, ha vallásának lényegét oly tételekben és szövegekben látják, amelyekről semmitsem tud az ész, és amelyek vallására és követésére a legrosszabb, a leghaszontalanabb ember ép oly fokban képes, mint a legjobb ember: ha ama tételekre azon erények még oly nagy tömegét is akasztják, amelyek azoknak a csodálatos erejéből fakadnának (tehát saját gyökerük nincs).

Ha a jog gyakorlói (ügyvédek vagy jogügyi hivatalnokok), akik ügyfelüknek rossz tanácsot adtak és ennek folytán megkárosították, mégsem vállalják ezért a felelősséget («ob consilium nemo tenetur»), úgy azzal szemben a teológia üzletemberei (hitszónokok és lelkészek) meggondolás nélkül vállalják el ezt és jótállnak azért, tudniillik szavaikkal, hogy a túlvilági életben mindenki aszerint fog megítéltetni, amint végzett a világon; ámbár ha felszólítanak őket, hogy formálisan jelentsék ki, hogy lelki üdvösségükkel mernek-e jótállani mindannak az igazságáért, a mit ők a biblia tekintélyére alapítani akarnak, akkor valószínűleg mentegetőznének. Mindamellett a nép ezen tanítóinak elvi természetében rejlik, hogy állításaik helyességét semmiesetre se engedjék kétségbe vonatni, amit persze annál biztosabban tehetnek, mivel ez életben nem kell félniök, hogy a tapasztalat lecáfolja őket.

Ugyanaz az ember, aki oly vakmerő, hogy azt mondja: aki ezt vagy amazt a történeti tant nem hiszi, mint értékes igazságot, *az átkozott*, annak

azt is kellene mondania: ha az, amit én most nektek elmondok, nem igaz, *úgy én legyek átkozott!* Ha volna valaki, aki ily rettentő kijelentést tehetne, úgy azt tanácsolnám, hogy azzal szemben a hadzsi-ra vonatkozó perzsa közmondáshoz tartsuk magunkat: ha valaki egyszer (mint zarándok) Mekkában volt, úgy költözz ki azon házból, amelyben veled együtt lakik; ha kétszer volt ott, úgy költözz ki abból az utczából, ahol az lakik; ha azonban háromszor volt ott, úgy hagyd el azt a várost, vagy éppenséggel azt az országot, ahol ő tartózkodik.

A papok által kifejtendő egyházi szolgálatnak abban kell állnia, hogy az egyházi tanok és rendeletek mindenkor végezteljük, a tiszta morál vallására irányuljanak. Ezzel ellentétben az egyház oly szolgálait, akik arra egyáltalán nincsenek tekintettel, sőt az afelé való folytonos közeledés elvét kárhozatosnak, de az egyházi vallás történeti és rendeleti részéhez való ragaszkodást üdvöztetőnek mondják, azokat joggal vádolhatjuk, hogy eltorzítják az egyházat, vagy (amit ezalatt értünk) a jó elvének uralma alatt álló erkölcsi közügyet.

A papok gyakran jósolgatják a vallás teljes hanyatlását és az antikrisztus közeli megjelenését, mialatt ők éppen azt teszik, ami szükséges annak az előkészítéséhez: amennyiben ugyanis nem azzal törődnek, hogy híveiknek erkölcsi elveket véssenek szívükbe, amelyek egyenest a megjavulás felé vezetnek, hanem egyházi szolgálatoikat és a történeti vallást teszik lényeges kötelességükké, amelyek a megjavulást közvetve eredményezzék, amiből eredhet ugyan oly mechanikus

egyértelműség, aminő a polgári alkotmányban van, de nem a morális érzületben; de azután panaszkodnak a vallástalanság miatt, amelyet ők maguk idéztek elő, amit tehát különös jövőmondó tehetség nélkül is előre hirdethettek.

Krisztus hasonlatában a *szűk kapu* és a keskeny út, amely az élethez vezet, az erkölcsös életmód; a *tág kapu* és a széles út, amelyen sokan vándorolnak, az *egyház*. Nem mintha rajta és tételein múlna, hogy emberek elpusztulnak, hanem azon múlik, hogy a *templomba járást* és az egyház rendeleteinek megtartását és czeremóniai elvégzését tekintik annak a módnak, ahogy Isten akarja, hogy őt tulajdonképp szolgálják.

Mily hatalmat nem akar magához ragadni az, aki pusztán csak pap?

A papságban mindenkor megvan a hajlandóság arra, hogy tiszta tanító osztályból uralkodó osztálylyá alakuljon át.

Históriai vallás — zsidóság és kereszténység.

A lelkiismeretet terhelő összes hittételek, amelyek igazságába vetett hitet az üdvözülés föltételévé teszik, csak a történet hagyományai.

A pusztán történetileg hagyományozott tételbe vetett hit éppen ezért halott.

Mért keveredjünk egy történeti elbeszélés

miatt, amit mindig a maga helyén kéne hagynunk (az erkölcsi tekintetben közömbös dolgok között), oly sok tudós vizsgálódásba és vizsályok közé, ha vallásról van szó, amihez a hit gyakorlati tekintetben már magában véve kielégítő?

Az ószövetség történetének oly magyarázata, hogy az előképe annak, ami az újban történt, ez judaizmus, ami, ha tévesen a hittételek alkatrészévé vétetik fel azt a sóhajtsalhatja ajkunkra: *nunc istae reliquiae nos exercent.* (Cicero.)

A zsidó vallás nem áll lényeges összeköttetésben, azaz fogalmak szerinti egységben a kereszténnyel, ámbár közvetlenül megelőzte azt és egyháza alapításához megadta a fizikai alkalmat.

Krisztus tanításában a leglényegesebb és a legkitünőbb éppen az: hogy minden vallás szumáját abba helyezte, hogy teljes erőnkkel becsületesek legyünk azon hitben, azaz feltétlen bizalomban, hogy Isten akkor a többi jót, amit nem érhetünk el tehetségünkkel, ki fogja egészíteni. E hittétel megtilt minden követelést, hogy azt a módot, ahogy ezt Isten teszi, megismerni akarjuk, hasonlóképp megtiltja azt a vakmerőséget, hogy saját elbizakodottságunk határozza meg azt az eszközt, amely bölcseségének a legmegfelelőbb, megtilt minden használatos istentiszteleti előírásszerinti kegyhajhászást és mindabból a végtelen vallási örjögésből, amire az emberek minden időben hajlammal bírnak, nem hagy meg semmi mást, mint azt az általános és határozatlan bizalmat, hogy mi abban a jóban, bármily módon is részesedni fogunk, hacsak, amennyiben az tőlünk függ, magatartásunkkal nem válunk arra méltatlanná.

Én az evangéliumban nem hitemnek az alapját keresem, hanem annak a megerősítését.

Hogy Krisztusnak volt hite és hogy azt tanította, az világos, de nem az, hogy ő maga akart lenni a hitnek tárgya.

Én megkülönböztetem Krisztus *tanait* attól a *hagyománytól*, amely Krisztus tanairól ránk maradt és hogy amazt tisztán megkapjam, először is a morális tanítást igyekszem elkülönítve kivonni minden újtestamentomi tételből. Ez bizonyára az evangélium alaptana, a többi csak annak a segédtetele lehet, mert az utóbbi csak azt mondja: hogy mit tett Isten, hogy gyarlóságunknak az előtte való igazolásban segítségére jöjjön, az előbbi azonban azt mondja, hogy mit kell tennünk, hogy minderre méltók legyünk. Ha nem is ismerjük azt a titkot, hogy mit tesz Isten a maga részéről, de hacsak megvagyunk győződve arról: hogy Isten törvénye szentségénél és a mi szívünk leküzdhetlen gonoszságánál fogva végzéseinek mélységeiben szükségkép hiányosságunk valami kiegészítését rejti, amiben mi alázatosan megbízhatunk, ha mi csak annyit teszünk, ami erőnkéből telik, hogy arra méltatlanok ne legyünk; úgy azt, ami ránk vonatkozik, eléggé ismerjük, akárminő is az a mód, ahogy az isteni jószág segít rajtunk. És éppen abban: hogy Istenbe helyezett bizalmunk feltétlen, azaz, hogy nem kívánjuk tudni a módját annak, hogy hogyan fogja Ő e munkát végrehajtani és még inkább, hogy nem vagyunk oly vakmerőek, hogy némely hagyományra alapítva lelki üdvössé-

günkre esküdjünk, hogy az úgy és nem másképp fog megtörténni, éppen abban áll az a morális hit, amelyet az evangéliumban találtam, ha a tények és a kinyilatkoztatott titkok keverékében felkutattam a tiszta tanítást, ami alap gyanánt szolgál. Lehetséges, hogy annak idejében csodák és kinyilatkoztatott titkok szükségesek voltak ahhoz, hogy oly tiszta vallást, amely minden rendeletet a világon érvényen kívül helyezett, azon ellenállás folytán, amelylyel a zsidóság részéről találkozott, először bevezessenek és a nagy tömegben elterjesszenek. Ehhez sok argumentum kat'antrópon volt szükséges, aminek azon időben nagy értéke volt. De ha egyszer az erkölcsös életmód tana és a hitben az érzület tisztaságának tana (hogy Isten a többi, ami fogyatékosságunk folytán hiányzik úgynevezett istentiszteleti flyamodás nélkül, amiben állt minden időben a válaszos őrzöngés, olymódon, melyet ismernünk nem is szükséges, már ki fogja pótolni), mint a világon az egyedüli vallás, amelyben az embernek valódi üdve rejlik, ha az egyszer eléggé el lesz terjedve, úgy, hogy a világon fennmaradhat, akkor az állványnak el kell esnie, ha már áll az épület. Tisztelem az evangélisták és apostolok hagyományait és alázatosan bízom a kiengesztelés azon eszközében, amelyről nekünk történeti hagyományunk van, vagy bízom valami másban is, amit Isten titkos végzéseibe rejtett; mert a legkevésbé sem válok azáltal jobb emberré, ha azt az eszközt meghatározhatom, mert az csak arra vonatkozik, amit Isten tesz, én azonban nem lehetek oly vakmerő, hogy Isten előtt ezt egészen döntő módon meghatározzam, mint a valódi esz-

közt, amelytől egyedül várom üdvöm és hogy úgyszólván arra tegyem fel lelki üdvösségem; mert azok csak hagyományok. Nem vagyok elég közel azon időhöz, amelyből erednek, hogy ily veszélyes és vakmerő elhatározásra szánjam magam. Ezenfelül, ha egész biztosan is tudnám, az sem tenne a legkevésbbé sem méltóbbá azon jóra: hogy vallom, fogadom és lelkem vele megtöltöm, bár némely kedély számára segédeszköz lehet, hanem nem marad számomra más hátra, hogy ez isteni segítő erőben részesedjem, mint az, hogy Istentől kapott természetes erőmet úgy használjam, hogy ezen segítségre ne váljak méltatlanná, vagy ha jobban tetszik, ne váljak képtelenné.

Újtestamentomi rendelés alatt értek mindent, amiről csak történeti hagyomány útján szerezhettünk tudomást és amit mégis a vallásban, vagy az egyházi szolgálatban megparancsolnak mint az üdvösség feltételét. A morális vallás alatt értem az isteni segítségbe vetett feltétlen bizalmat mindazon jóra vonatkozólag, amit elérni legbecsületesebb fáradozásunk mellett sincs hatalmunkban. A morális vallás helyességéről és szükségességéről, ha egyszer bevezették abba, történeti segédeszközök nélkül mindenki önmagától meggyőződhet, ámbár ily bevezetés nélkül nem jött volna magától rá. Most pedig nyíltan bevallom: hogy ami a történeti részét illeti, újtestamentomi iratainkat sohasem emelhetjük a tekintély oly fokára, hogy annak minden sorába határtalan bizodalmat vetni merészelhetnénk és ezáltal az egyedül szükségképire, tudniillik az evangélium morális vallására irányuló figyelmet gyöngíteni merészelhetnők; amely morális vallásnak a kí-

válósága éppen abban áll, hogy minden igyekezetünket érzületünk tisztaságára és a becsületes élet lelkiismeretességére vonja össze; de oly módon, hogy a szent törvény mindenkor szemünk előtt lebegjen és az isteni akarattól való minden, még legkisebb eltérést is mint a kérlelhetlen és igazságos bíró által elítélt dolgot tartson folytonosan elénk, ahol azonban semmit sem segíthetnek e hitvallások, szent nevekhez való fohászkodások vagy istentiszteleti szolgálatok elvégzése, de mégis megadatik a vigasztaló remény, hogy ha az előttünk ismeretlen és titkos isteni segítségben való bizodalomban oly sok jót teszünk, amennyi csak erőnkből telik, akkor mi bármiféle kultusz érdemes munkája nélkül is azon kiegészítésben részesedni fogunk. Nagyon szembetűnik: hogy az apostolok az evangéliumnak azt a segéd-tanát az alaptana fölé helyezték és ami talán tényleg Isten részéről *üdvünk alapja*, annak elébe helyezték *az üdvözülésünkhöz szükséges vallásos alapot* és ahelyett, hogy a szent tanítónak morális hittanát dicsőítették volna, mint lényegest, magának a tanítónak tiszteletét és a hízeltetés által való kegyhajhászás egy módját és az ő magasztalását, ami ellen pedig ő oly nyomatékkal és oly gyakran beszélt, azt dicsérték fel. De ez a módszer azon időhöz (amelynek számára a későbbire való tekintet nélkül írtak ők) jobban illett, mint a mi időnkhez, amelyben régi csodákkal újakat, zsidó szabványokkal keresztényeket kellett szembe helyezni.

CSELEKEDET.

MORÁL — JOG.

A morál alapja.

Nincs talán magasztosabb hely a zsidók törvénykönyvében, mint az a parancs, hogy: ne csinálj magadnak faragott képet, sem valami képet arról, ami az égen; vagy a földön, vagy a föld alatt van. Csak ez a parancs magyarázhatja meg azt a rajongást, amelyet a zsidó nép erkölcsös korában vallása iránt érzett, ha más néppel hasonlította össze magát, vagy azt a büszkeséget, ami a mohamedánt eltölti. Ugyanaz áll a morális törvény felfogására és a bennünk lévő morális hajlamra is. Egészen téves aggodalom, hogy ha mindattól megfosztjuk azt, ami az érzékek számára kívánatosná tenné, hogy akkor nem járna vele más, mint hideg, élettelen helyeslés és nem volna mozgató ereje vagy megindító hatása. Éppen fordítva van; mert ott, ahol az érzékek már semmitsem látnak maguk előtt és mégis megmarad ez erkölcsiség félre nem ismerhető és kiolt-hatatlan eszméje, ott inkább arra volna szükség, hogy a határtalan képzelőerő szárnyalását mér-sékeljük, hogy ne emelkedjék az rajongássá, mintsem, hogy ezen eszmék erőtlenségétől való félelemből képekben és gyermekes szerekekben keressünk számára segítséget.

A kötelesség tiszteltetreméltóságának semmi

köze az élet élvezetéhez; néki megvan a maga sajátlagos törvénye, a maga sajátlagos ítélkezése is és ha a kettőt mégannyira is össze akarnók rázni, hogy összekeverve mintegy orvosság gyanánt adjuk be a beteg léleknek, mégis csakhamar maguktól elválnak azok egymástól és ha az nem történik meg, akkor az első rész egyáltalán nincs hatással, ha pedig emellett a fizikai élet némi erőt nyerne is, a morális élet menthetetlenül elpusztulna.

Nem találta-e néha minden, még középszerűen becsületes ember is, hogy egy különben ártatlan hazugságot, amely által vagy magát menthette volna ki kellemetlen helyzetből, vagy érdemes barátjának használhatott volna, pusztán azért nem követett el, hogy ne kelljen saját magát titokban megvetnie? Nem tartja-e fönn a becsületes embert az élet legnagyobb szerencsétlenségében, amit kikerülhetett volna, ha csak a kötelesség teljesítést elmulaszthatta volna, az a tudat, hogy ő az emberiség méltóságát az ő személyében megtartotta és megtisztelte, hogy nem kell önmaga előtt szégyenkeznie és hogy nincs oka az önvizsgálat belső tekintetét félnie? Ez a vigasz nem boldogság, a legkisebb része sem annak. Mert senkisé fog magának ily alkalmat kívánni, talán még az életet sem ily körülmények között. De ő él és nem tűrheti el, hogy saját szemei előtt az életre méltatlan legyen. Ez a benső megnyugvás tehát csupán negatív mindarra vonatkozólag, ami az életet kellemessé teheti; vagyis ez azon veszély elhárítása, hogy személyi értéke süllyedjen, ha már állapota értékét teljesen feladta. Ez valami egészen másnak, mint az élet

becsülésének a hatása, amihez hasonlítva és amivel szembeállítva az életnek minden kellemességével együtt semmi értéke sincs.

Az egyszerűség mintegy a természet stílusa a fenségesben és így az erkölcsiség stílusa is, amely második (érzékfeletti) természet, amelynek csupán törvényeit ismerjük, anélkül, hogy szemlélettel elérhetnők azt az érzékfölötti tehetséget önmagunkban, ami e törvényhozás alapját tartalmazza.

Alaposabb megfontolásnál azt találjuk, hogy bármily szeretetreméltó is a részvét tulajdonsága, mégsem bír az erény méltóságával. Egy szenvedő gyermek, egy szerencsétlen és kedves nő szívünket bánattal fogja eltölteni, míg ugyanakkor egy nagy csata híre hidegen hagy bennünket, amelyben, amint az könnyen kitalálható, az emberi nem egy nagy részének kegyetlen bajban ártatlanul kell elpusztulnia. Nem egy fejedelem, aki tekintetét elfordította egyetlen szerencsétlen személy miatti bánat folytán, mindamellett gyakran hiú októl indítatva ugyanakkor háborúra adott parancsot. Nincs itt semmiféle arány a hatásban, hogy lehet tehát azt mondani, hogy az általános emberszeretet az ok?

Ha írva van, hogy: *szeresd* felebarátod, mint tenmagad, úgy az nem azt jelenti, hogy: közvetlenül (először is) szeress és e szeretet segítségével (azután) tégy jót, hanem: *tégy* felebarátoddal *jót*, és e jótett emberszeretetet fog bened keltetni!

Lehetetlen, hogy keblünk minden ember sor-

sáért gyengédségtől dagadjon és minden idegen bajnál bánatban ússzon, mert akkor az erényes ember, miután folyton résztvevő könnyekben olvadozna, mint Herakleitosz, mindezen jószívűsége mellett sem lenne semmi egyéb, mint lágy-szívű semmittevő.

A gyengéd meghatottság, ha szenvedélylyé fokozódik, semmit sem ér; az arra való hajlamot *érzelgésnek* nevezzük. Résztvevő fájdalom, mely vigasztalhatlan, vagy ha abba, ha költött bajokra vonatkozik, a képzelet segélyével egész a csalódásig, mintha valódiak volnának, szándékosan belemerülünk, puha, de egyúttal gyenge lélekre vall (és azzá tesz), amely szép oldaláról mutatkozik és képzelgőnek ugyan nevezhető, de még csak lelkesedőnek sem mondható. Regények, siralmas színdarabok, izetlen erkölcsszabályok, amelyek (ámbar tévesen) úgynevezett nemes érzülettel játszadoznak, valójában pedig a szívet fonnyadtá és a kötelesség szigorú parancsa iránt érzéketlenné, személyünkben az emberiség méltóságának tiszteletére és az emberi jog tiszteletére (ami egész más, mint a boldogság) és egyáltalán minden szilárd elvre képtelenné tesz, azzal sem egyeztethetők össze, ami a széphez tartozik, még kevésbé pedig azzal, amit a lélek magasztosságához sorozhatunk.

A sok feldícsérgetése a jószívűségnek, amely pedig nem sokkal többet eredményez, mint jó kívánságokat, regényes paradicsom stb. megakadályozza a lelket abban, hogy jellemessé váljon. De a legnagyobb pontosság annak a megkülönböz-

tetésében, ami az emberek jogához tartozik, és a legnagyobb lelkiismeretesség annak a követésében alkotja a jellemet, ez az embert nem lágyítja el, hanem derékké teszi és cselekvést eredményez.

«A kellemről és a méltóságról» írott mesteri értekezésében Schiller professzor úr helyteleníti a kötelességről való felfogásomat a morálban, mintha az kartauzi-szerű kedélyhangulatot eredményezne; de miután a legfontosabb elvekben egyetértünk, ebben sem állapíthatók meg egyenetlenséget közöttünk, ha csak megérthetjük egymást. Szívesen bevallom, hogy: én a *kötelesség fogalmának* éppen méltósága miatt nem tulajdoníthatok *kellemet*. Mert az feltétlen kényszert tartalmaz, amivel a kellem éppen ellentétben áll. A törvény fensége (mint a Szinai-hegyi) mély tiszteletet kelt (nem félelmet, mely visszaretent, de bájt sem, mely bizalmaskodásra hív), ami az alattvalónak parancsolója iránti *hódolatát*, ez esetben azonban, mivel önmagunknak parancsolunk, az önmagunk meghatározásának *fensége fölötti érzést* eredményezi, ami jobban elragad, mint bármily szép. De az *erény*, azaz a kötelességteljesítés szilárdan alapozott készsége, következményeiben *jótékony* is, többet képes tenni, mint bármi más a világon, akár a természet, akár a művészet; és az emberiség pompás képe, ily alakban felállítva, nem engedi a gráciák kíséretét, akik, ha már pusztán kötelességről van szó, tiszteletteljes távolban tartják magukat. De ha azokra a kellemes következményekre nézünk, amelyeket az erény, ha mindenütt bebocsátának, a

világon elterjesztene, akkor a morális ész (a képzelőerő segélyével) az érzékiséget vonja bele a játékba. Csak a szörnyetegek legyőzése után válik Herkulesz *múzsakedvelővé*, de a munkájától ama jó testvérek visszariadtak. Vénusz Uránia öme kísérőnői buja nők Vénusz Dione kíséretében, ha a kötelességteljesítés dolgába avatkoznak és annak az indítékát akarják megadni.

Ha azt kérdik, hogy minő az *erény esztétikai* minősége, mintegy *temperamentuma*, bátor-e és egyúttal *vidám*, vagy aggódó-e és levert? Itt aligha van szükség válaszra. Az utóbbi rabszolgai hangulat sohasem lehetséges a törvény rejtett *gyűlölete* nélkül és a vidám kötelesség-*teljesítés* (nem a kényelmes *elismerése* annak) a morális érzület valódiságának a jele; így van ez még a *jámborságnál* is, ami nem a töredelmes bűnös önkínzásában áll (ami nagyon kétértelmű és rendszerint csak belső szemrehányás azért, hogy az okosság szabályai ellen vétettünk), hanem abban a szilárd feltevésben, hogy jövőre jobban cselekszünk, és ennek, a jó előmenetel által fellelkesítve, vidám hangulatot kell előidéznie, ami nélkül sohasem lehetünk biztosak afelől, hogy a jót *meg is szerettük-e*, azaz felvettük-e elveink közé. Csak vidám szívvel vagyunk képesek gyönyörködni a jóban.

Minden ember megtalálja eszében a kötelesség fogalmát és reszket ércz szava hallatára, ha benne oly hajlamok ébrednek, amelyek az azal szemben való engedetlenségre csábítják. Meg van győződve arról, hogy ha az utóbbiak mind

egyesülve össze is esküsznek a kötelességteljesítés ellen, a törvény fenségének, melyet saját esze ír elő, mégis feltétlenül mindazokat felül kell múlania és akarata ennél fogva képes is arra. Magam elé állítom az embert, amint önmagától kérdezi: mi az bennem, ami azt eredményezi, hogy hajlamaim legbensőbb csábításait és minden természetemből eredő kívánságot feláldozhatok egy törvénynek, amely nekem nem ígér előnyt kárpótulásul, és nem fenyeget veszteséggel, ha megszegem; amelyet annál bensőbben tisztellek, minél szigorúbban parancsol és minél kevesebbet ígér azért? E kérdés felizgatja az egész lelket az emberiség belső természetének nagysága és fensége fölötti csodálkozás által és egyúttal azon titok áthatolhatlansága által, amelyet eltakar (mert az a felelet, hogy ez a *szabadság*, tautológia volna, mert éppen ez a titok). Nem telhetünk beazzal, hogy erre irányítsuk tekintetünket és csodáljunk magunkban egy oly hatalmat, amely a természet semmiféle hatalmának sem enged.

Itt van az, amire Archimedesnek szüksége volt, de amit nem talált: oly szilárd pont, amelyre támaszthatja az ész az emelőjét és pedig anélkül, hogy akár a jelen, akár a túlvilágra támaszkodna, hanem csupán saját, a szabadságról való eszméjére, amely a megingathatlan morális törvény által szilárd alapként van előtte, hogy az emberi akaratot, az egész természet ellenállása esetében is, alapelvei segélyével megindítsa. Ez az a titok, amely csupán az értelem fogalmainak lassú kifejlődése után és gondosan vizsgált alap-

elvek segélyével, tehát csak munka által válik érezhetővé.

Két dolog tölti el a kedélyt mindig új és növekvő csodálattal és tisztelettel, minél gyakrabban és huzamosabban foglalkozik velük a gondolkodás: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem*. Mindkettőt csak homályba burkolva, vagy a szertelenben, látkörömön túl kutathatom és csak gyaníthatom; mégis magam előtt látom és közvetlenül a saját létem tudatával kötöm őket egybe. Az első azon a helyen kezdődik, amelyet a külső érzéki világban elfoglalok és a kapcsolatot, amelyben vagyok, kibővíti a beláthatatlan nagyságig a világokra halmozott világokkal és rendszerek rendszereivel és ezenfelül még határtalan időig periodikus mozgásaik kezdete és tartama által. A második láthatatlan énemnél kezdődik, egyéniségemnél és oly világba állít, amely valóban végtelen, de amelyet csak az ész képes észrevenni és amelylyel (azáltal azonban mindama látható világokkal is) magamat nem, mint ott pusztán véletlen, hanem egyetemes és szükségképi kapcsolatban állónak ismerem fel. Az első, a világok számtalan sokaságának látványa mintegy megsemmisíti fontosságomat, mint egy *az állatok sorába tartozó teremtményét*, amelynek azt az anyagot, amelyből keletkezett a bolygónak (a világegyetem egy puszta pontjának) vissza kell adnia, miután rövid időre (nem tudjuk mi módon) életerővel volt felruházva. A második ellenben egyéniségem által végtelenül emeli értékemet, mint *intelligenciáét*, amelyben

az erkölcsi törvény nékem az állatiasságtól, sőt az egész érzéki világtól független életet mutat, legalább is amennyire következtethetek létemnek e törvény által való czélszerű meghatározásából, amely törvény nincs ezen élet feltételei és határai által korlátozva, hanem a végtelenbe terjed.

Kötelesség! te fenséges nagy név, amely nem tartalmaz semmi kedvest, ami behízeltgővé tenne, hanem alárendelést követelsz, de nem is fenyegetsz semmivel, ami a kedélyben természetes ellenszenvet idézne föl és ijesztene, hogy megindítsd az akaratot, hanem csupán törvényt állítasz fel, amely magától talál a kedélybe bebocsátást és mégis az akarat ellenére tiszteletet szerez magának (ha nem is mindig követést), amely előtt minden hajlam elnémul, bárha titkon ellened működnék is: hol van hozzád méltó eredeted és hol található nemes származásod gyökere, amely a hajlamokkal való minden rokonságot büszkén kizár és amely tőről való eredet azon értéknek elengedhetlen feltétele, amely értéket egyedül az ember adhat önmagának?

Nem lehet jelentéktelen az, ami az embert sajátján (mint az érzéki világ egy részén) felül emeli, ami őt a dolgok oly rendjébe köti, amelyet csupán az ész gondolhat ki és amely egyúttal tartalmazza az egész érzéki világot is és vele az embernek tapasztalatilag meghatározható létét az időben és céljainak egészét (ami egyedül méltó oly feltétlen törvényekhez, aminők az erkölcsiék). Nem más az, mint az *egyéniség*, azaz az egész természet mechanizmusától való függetlenség és

szabadság, ami egyúttal oly lény tulajdonsága, amely sajátos, tulajdon esze által adott, tisztán morális törvényeknek van alávetve, oly egyén tehát az, amely, amennyiben az érzéki világhoz tartozik, saját egyéniségének van alárendelve, de egyéniségével egyúttal az intelligibilis világhoz is tartozik; nem csodálható tehát, hogy az embernek, mint mindakét világhoz tartozó lénynek, saját lényét, második és legfőbb rendeltetésére való tekintettel csak tisztelettel kell tekintenie és rendeltetése törvényei iránt a legfőbb hódolatot kell tanúsítania.

A morálról.

Az erény a küzdelemben tanúsított morális érzület.

Az erény valódi ereje abban áll, hogy a kedélyt *nyugalommal* rábírja arra, hogy megfontolt és szilárd elhatározás folytán a törvényét betartsa. Ez az erkölcsi életben az *egészséges* állapot; a szenvedély azonban, még ha a jó képzelete is izgatta fel, pillanatnyilag fénylő tünemény, amely bágyadtságot hagy hátra.

Túlságosan erényesnek lenni, azaz túlságosan ragaszkodni a kötelességéhez, az körülbelül annyit jelent, mint a kört túlságosan kerekre, vagy az egyenes vonalat túlságosan egyenesre húzni.

Fantasztikusan erényesnek mondhatjuk azonban azt, aki nem ismer el erkölcsileg *közömbös* dolgokat és minden léptét, mint csapdával, kötelességekkel hinti be és nem találja *közömbösnek*, hogy hússal vagy hallal, sörrel vagy borral táplálkozzom-e, ha válogathatok; oly kicsinyeskedő tan volna ez, amelyet ha az erkölcsstanba fölvennénk, annak uralmát zsarnoksággá változtatná.

Az erény mindig *fejlődésben van* és amellet mégis mindig *elülről kezdődik*.

Hogy nem pusztán törvényes, hanem erkölcsi értelemben jó (Istennek tetsző) emberré váljunk, ahhoz nem elég a lassú reform, amíg az elvek alapja tisztességtelen marad, hanem az ember érületében kiütő forradalom szükséges; és új emberré csak az újjászületés egy módjával válhatunk, a szív újjáalakításával és megváltoztatásával. Ha azonban elveink alapja romlott, hogy lehetséges, hogy saját erőnkől létesítsük ezt a forradalmat és önmagunktól jó emberré váljunk? És mégis a kötelesség azt parancsolja, de nem parancsol az nekünk mást, mint ami lehetséges. Ez nem egyeztethető meg másképp, mint azáltal, hogy gondolkodásmódunkban a forradalom szükséges, érzéki hajlamainkban azonban (amely amaz elé akadályokat gördít) lassú reform kell és lehetséges is. Azaz: ha elveink legfőbb alapját, amely által gonoszak voltunk, egyetlen megváltozhatatlan elhatározással megfordítjuk (és ezzel új ember alakját öltjük fel): úgy elv és gondolkodásmód tekintetében a jó iránti hajlammal bíró egyének vagyunk, de csupán folytonos tevékenységben és alakulóban lévő jó emberek: azaz remélhetjük,

hogy azon elv tisztasága mellett, melyet akaratunk legfőbb elvének fogadtunk el és annak szilárdsága mellett a rosztól a javulás felé vezető folytonos *haladás* jó, (bár keskeny) útján vagyunk. Ez annak a számára, aki a szív intelligibilis alapjába (az akarat összes elvébe) lát, akinek számára tehát a haladás e végtelensége egység, azaz Isten számára ez annyi, mint ha valóban jó (néki tetsző) emberek vagyunk; és annyiban tekinthetjük azt a változást forradalomnak; azonban az emberek megítélése számára, akik magukat és elveik erősségét csak aszerint becsülhetik, amennyire elnyerik az uralmat idővel az érzékiségük felett, ez csak folytonos törekvés a javulásra, tehát a roszra, mint ferde gondolkodásmódra való hajlam lassú reformjának tekinthető.

Ebből az következik, hogy az emberek morális képzésének nem az erkölcsök javításával, hanem a gondolkodásmód megváltoztatásával és a jellem képzésével kell kezdődnie; bár rendszerint más-kép járnak el és minden bűn ellen külön küzdenek, de annak az általános gyökerét érintetlenül hagyják.

Az erkölcsi önismeret minden emberi bölcsesség kezdete.

Csak az önismeret poklán keresztül juthatunk istenünkhöz.

A férfias erő nem abban nyilvánul, hogy kényszerítsük magunkat arra, hogy mások igazságtalanságait eltűrjük, bár azokat elháríthatnók, hanem, hogy a szükségképiség nehéz jármát elviseljük, hasonlóképp, hogy a morális tanulás gyakorlatait kiálljuk, mint áldozatot a szabadság számára, vagy azért, amit egyébként szeretünk. A szemtelenség tűrése szerzetesi erény.

Ne legyetek az emberek szolgái; — ne hagyjátok megtorlatlanul, hogy mások jogaitokat lábbal tiporják.

A szóban és viselkedésben való megkülönböztetett tiszteletnyilvánítás még a nem uralkodóval szemben is, a polgári életben a reverenzia, hajlongás, bók, a rangkülönbséget aggódó pontossággal feltüntető udvari frázis, ami egészen más, mint az udvariasság, amely egymást egyenlően tisztelők között is szükséges, a te, maga, ön, kegyed, a tekintetes, nagyságos, méltóságos, kegyelmes cím (ohe, iam satis est!) a megszólításban — nem bizonyítékai ezek az emberek közt elterjedt csúszás-mászás hajlamának? Aki azonban féregeként viselkedik, az aztán nem panaszkodhat, hogy lábbal tapodnak rá.

Kinek lehet több oka arra, hogy vidám legyen, sőt hogy kötelességét találja a vidám hangulatban és azt a maga számára szokottá tegye, mint annak, aki tudja magáról, hogy szándékosan nem követ el bűnt és biztos afelől, hogy abba szándékosan nem is eshet. A szerzetesi aszkézisnek azonban, amely babonás félelemből vagy önmaga iránti tettettett utálatból önkínzással és a hús keresztre feszítésével dolgozik, nem is célja az erény, hanem a bűntől való rajongó szabadulás és önmagának a megbüntetése, ahelyett, hogy a bűnöket morális értelemben (azaz javulásra való szándékkal) akarná *megbánni* és így akarna *vezekelni*, ami az önmaga által választott és magán végrehajtott büntetésnél ellentmondás (mert a büntetést mindig másnak kell kimérnie) és nem

is eredményezheti az erényt kísérő vidámságot, hanem ellenkezőleg nem is történhet meg az erény parancsa iránti titkos gyűlölet nélkül.

Valamit *megbánni* és magára *pönitencziát* kimérni (pl. bőjtölést) nem egészségi, hanem jámborsági szempontból, két nagyon különböző, morálisnak vélt dolog, amelyek közül az utóbbi, amely vidámság nélküli, sötét és mogorva, magát az erényt gyűlöltté teszi és híveit elkergeti. Az önfegyelmezés (diszciplína) tehát csak a kísérő vidámság által válhat érdemessé és példaadóvá.

Állam.

Az állam az emberek tömegének egyesülése a jog törvényeinek uralma alatt.

Nem mondhatjuk: hogy az ember az államban a veleszületett külső szabadság egy *részét* valamely célra feláldozta, hanem a vad, törvény nélküli szabadságot teljesen elhagyta, hogy a szabadságát egyáltalában a törvényes függésben, azaz a jogi állapotban ismét hiánytalanul megtalálja, mert ez a függés az ő saját törvénytadó akaratából ered.

Minden állam három hatalmat tartalmaz, azaz az általános egyesült akarat három személyben jut kifejezésre: az *uralkodó hatalom* (szuverénitás) a törvényhozóében, a *végrehajtó hatalom* a kormányzóében (a törvény megbízásánál fogva) és a *jogszolgáltató hatalom* (mint mindenki sajátjának törvényszerinti megítélése) a bíró személyében.

A három államhatalomról, méltóságukat tekintve, azt fogjuk mondani: a törvényhozó akaratata *kifogástalan*, a legfőbb parancsoló véghezviteli képessége *ellenállhatatlan*, és a legfőbb bíró ítélete *megváltozhatlan*.

A három államhatalom egyesülésében áll az *üdve* az államnak (*salus reipublicae suprema lex est*); ami alatt nem az állampolgárok *jóléte* és *boldogsága* értendő; mert ez talán (mint Rousseau is állítja) a természetes állapotban, vagy esetleg egy zsarnok kormány alatt is sokkal könnyelmesebben és kíváncsabbban elérhető: hanem ez alatt értjük az alkotmánynak a jogelvekkel való legnagyobb fokú megegyezésének állapotát, amely felé való törekvésre bennünket az ész *kategorikus imperativusz* által kötelez.

Törvényhozó hatalom csak a nép egyesült akaratát illeti meg. Mivel minden jognak belőle kell erednie, azért nem szabad, hogy törvénye bárkivel szemben is jogtalanságot egyáltalán *képes* legyen elkövetni. Már pedig, ha valaki másra vonatkozólag bármiben rendelkezik, mindig lehetséges, hogy azáltal jogtalanságot követ el az illetővel szemben, de sohasem követ el azáltal jogtalanságot, ha magára vonatkozólag határoz (mert: *volenti non fit iniuria*). Tehát csupán mindenkinek a megegyező és egyesült akarata lehet, amennyiben minden egyes ember mindnyájukra vonatkozólag és mindnyájan minden egyesre vonatkozólag ugyanazt határozzák, tehát csak az általános egyesült népakarat lehet törvényhozó.

Az az alkotmány, amelyben a következő elvek uralkodnak: először is a társadalom tagjai (mint emberek) *szabadok*; másodszor mindenki (mint alattvaló) egyetlen közös törvényhozástól *függ*; és harmadszor mindenki (mint állampolgár) *egyenlő* — ez az alkotmány, az egyedüli, amely az eredeti szerződés eszméjéből vezethető le, amelyen kell alapulnia a nép minden jogos törvényhozásának, ez az alkotmány a *köztársasági*. Ez az, amely (ami a jogot illeti) minden polgári alkotmánynak az alapja és egyedül ez eredt a jogfogalom tiszta forrásából.

A köztársasági alkotmány nem tévesztendő össze (amint ez gyakran történik) a demokratikus-sal. A *republikánizmus* azon államelv, amely a végrehajtó hatalmat (a kormányt) elkülöníti a törvényhozótól; a *deszpotizmus* azon államelv, amely szerint az állam önhatalmúlag hajtja végre azon törvényeket, amiket saját maga alkotott, itt tehát a közakarattal úgy bánik az uralkodó, mint saját személyes akaratával. A *demokrácia* az uralom azon formája, ahol mindazok együttvéve bírják az uralkodói hatalmat, akik a polgári társadalmat alkotják és ez a demokrácia a szó tulajdonképpeni jelentésében szükségképp deszpotizmus, mivel oly végrehajtó hatalmat alapít, amelyben mindnyájan egy fölött és mindenestre egy ellen is (aki tehát abba nem egyezik bele) határoznak, tehát mindnyájan, de mégsem mindenki határoz, ami e közakarathoz önmagával és a szabadsággal való ellentmondása.

A nép feletti hatalom birtokosa (a törvényhozó) nem lehet egyúttal *kormányzó is*, mert a kormányzó a törvény uralma alatt áll és ennél-

fogva a törvény őt kötelezi, hogy magát *más* alá, a szuverén alá rendelje. Ez elveheti tőle hatalmát is, leteheti vagy közigazgatását reformálhatja, de nem büntetheti (és egyedül ezt jelenti az Angliában használatos kifejezés: a király, azaz a legfőbb végrehajtó hatalom nem követhet el jogtalanságot); mert a büntetés a végrehajtó hatalom aktusa volna, melyet legfőképp a törvények szerinti *kényszerítés* képessége illet meg, de a megbüntetéssel a végrehajtó hatalom maga is kényszernek volna alávetve; ami ellentmondás.

Végül pedig sem az állam uralkodója, sem a kormányzó nem lehet *bíró*, csak kinevezhet bírakat, tanácsosokat. A nép önmaga felett bíraskodik azon polgártársai által, akiket szabad választás útján képviselőinek és pedig minden aktushoz külön e célra kinevezett. Minden kormányforma, amely nem *repräsentativ*, tulajdonkép *formátlanság*, mivel a törvényhozó nem lehet egy személyben egyúttal akaratának végrehajtója és bár a másik két államforma annyiban mindig hibás, hogy ily kormányformát lehetővé tesznek, mégis lehetséges, hogy a repräsentativ rendszer *szellemének* megfelelő kormányformát vesznek fel, amint II. Frigyes például legalább *mondotta*: hogy ő csupán az állam legfőbb szolgája, ellenben a demokratikus államforma ezt lehetetlenné teszi, mert ott mindenki úr akar lenni. Tehát mondhatjuk, hogy: minél kisebb az államhatalom személyzete (az uralkodók száma), minél nagyobb azonban annak a képviselete (repräsentációja), annál közelebb áll az államforma a köztársaság lehetőségéhez és remélhető, hogy fokozatos reformok által végre is oda emelkedik.

A népnek, képviselői által, korlátozó hatalomként való feltüntetése (mivel valójában csak törvényhozó hatalma van) nem rejtheti el annyira a deszpotiát, hogy azokból az eszközökből, amiket a miniszter ily esetekben alkalmaz, ki ne tűnjön. A nép (melyet képviselői a parlamentben reprezentálnak) jogai és szabadságának e bizalmi férfiai oly emberek, akik önmaguk és családjuk ügyében és ezeknek a hadseregben, a haditengerészetben és a polgári hivatalokban a minisztertől függő ellátása ügyében erősen érdekelve vannak és akik (a kormány követelőzéseivel szemben való ellenállás helyett) sokkal inkább mindig arra készek, hogy önmagukat a kormány kezére adják. Így tehát az úgynevezett mérsékelt alkotmány, mint az állam belső jogának alkotmánya, képtelenség és ahelyett, hogy a joghoz tartozna, csupán hasznossági elv arra, hogy amennyire csak lehetséges ne nehezítsék meg a népjogok hatalmas elnyomójának önkényes befolyását a kormányra, hanem, hogy azt a népnek megengedett ellenzé-kieskedés látszatával takargassák.

Mért nem volt még soha oly uralkodó, aki nyíltan merészkedett volna kimondani, hogy nem ismeri el a népnek semmiféle *jogát* vele szemben; hogy az a boldogságát csupán a kormány azon *jótekonyságának* köszönheti, amiben az a népet részesíti és az alattvalónak minden jogkövetelése a kormánnyal szemben dőreség, sőt büntetendő dolog? Ennek az az oka, hogy: ily nyilvános nyilatkozat minden alattvalót ellene lázítana, még akkor is, ha, mint engedelmes juhoknak, akiket

jóságos és értelmes urok vezet, jól táplál és teljes erővel megvéd, nem volna okuk panaszkodni, hogy valami is hiányzik jólétükhöz. Mert szabad lényeknek nem elég az élet kényelmének azon élvezete, amiben részesítik, hanem ez attól az *elv-től* is függ, amely szerint azokat magának megszerzi. Nem kérhet és nem szabad kérnie másféle kormányt, mint olyat, amelyben ő is törvényhozó: az emberek joga, ha azt akarjuk, hogy engedelmeskedjenek, jólétükre való minden tekintetnél előbbrevaló és oly szentség, amely a hasznosság minden értéke fölött áll és amelyet egy kormánynak sem szabad érintenie, még ha az még oly jótékony is volna.

Az állami alkotmány eszméje egyáltalán *szent* és ellenállhatlan; és még ha az állam szervezete önmagában hibás is volna, még akkor sem szabad az alárendelt hatalomnak benne a fő törvényhozó testületével szemben tényleges ellenállást kifejtenie, hanem az állam fogyatkozásait fokozatosan oly reformokkal kell kiküszöbölnie, amiket az állam maga léptet életbe: mert különben, ha az alattvaló alapelve ezzel ellentétes (t. i. elve, hogy saját önkénye szerint járjon el), akkor jó alkotmány is csak vak véletlen folytán keletkezhet. A parancs, hogy: «engedelmeskedjete a fölöttek hatóságnak (mindenben, ami nem ellenkezik a belső morális törvénnyel), amelynek hatalma van felettetek», ne tépelődjete azon, hogy hogyan jutott e hatalomhoz (hogy azt mindenestre aláássátok); mert az a fölöttek hatóság, amelyik már itt van és amely alatt éltek, már a törvényhozás birtokában van, a törvényhozás felett pedig nyilvánosan okoskodhattok, de nem te-

hetitek meg saját magatokat ellentálló törvényhozóknak.

Bár *kellemes* oly államterveket kigondolni, amelyek az ész követelményeinek megfelelnek (különösen a jog szempontjából): mégis *vakmerőség* azokat javasolni és *büntetendő* a népnek a fennálló eltörlésére való izgatása.

Bár *Plátó* Atlantikáját, *Mórusz* Utópiáját és *Allais* Szeverambiáját lassanként színre hozták, de (Cromwell zsarnoki köztársaságának szerencsétlen szörnyszülöttétől eltekintve) sohasem próbálták ki őket. Ezen államalkotások sorsa olyan volt, mint a világ teremtése: egy ember se volt ott jelen és nem is lehetett volna ott, mert akkor saját teremtményének kellett volna lennie. Az oly államalkotás, aminőt itt kigondoltak és amiről remélik, hogy ha még oly későn is, de valamikor megvalósul, az édes álom; de a feléje való folytonos közeledés nemcsak *gondolható*, hanem, amennyiben a morális törvénnyel megegyezik, *kötelesség* is és pedig nem az alattvaló, hanem az államfő részéről.

Nem hiszem, hogy azzal fognak vádolni, hogy az uralkodóknak jogaik és személyük sérthetetlenségével valami nagyon hízelegtem volna; de akkor azzal se vádoljanak, hogy a népnek hízelgek nagyon, hogy azt a jogot követelem számára, hogy legalább a kormány hibái feletti ítéletét köztudomásra hozza.

Az államnak nincs joga arra, hogy a benső alkotmányos törvényhozó testületet, az egyházat saját terve szerint rendezze be, amint azt hasznosnak véli, nincs joga arra, hogy vallást és vallásos formákat írjon a népnek elő, vagy paran-

csoljon meg, mert ezt egészen azokra a tanítókra és előljárókra kell bízni, akiket maga a nép választott, csupán *negatív* joga van arra, hogy a köz ama tanítóinak a *látható*, politikai közösségre gyakorolt befolyását, amely a köznyugalomra ártalmas volna, elhárítsa, tehát, hogy belviszályukban, vagy a különböző egyházak közötti viszálykodásban a polgári egyetértést ne veszélyeztessék, ami tehát a rend megőrzésének a joga.

Hogy valamely egyháznak egy bizonyos hitet kell vallania és hogy melyiket, vagy hogy változtatlanul fenn kell azt tartania és nem szabad magát reformálnia, ez a felsőbbség hatalmának oly beavatkozása, amely *méltóságán alúli*: mert amellet, mint valami iskolai perpatvarban, az egyenlőség alapján bocsátkozik tárgyalásba alattvalóival (az uralkodó pappá válik), akik egyenesen megmondhatják, hogy ahhoz semmitsem ért. Esküdni arra, hogy *hiszünk*, ezt a törvényszék nem követelheti, mert ez a vélekedés és tudás között álló dolog olyasvalami, amire bátran *fogadhatunk* ugyan, de nem *esküdhetünk*.

Ha némely jámbor és hívő lélek, hogy a mászlásban részesüljön, amit az egyház a hívők részére haláluk után is kieszközölni ígér, örök időkre szóló alapítványt létesít, amely szerint földjeik haláluk után az egyház tulajdonába menjenek át és ha az állam egyikmásk *birtokrészen* vagy az *egészen* is az egyház hűbéresévé válik, ami által az arra a célra kirendelt szolgái (a papok) a másvilági sorsot előnyössé változtatni ígéri: úgy az ilyen örök időkre vélt alapítvány

semmiesetre sem örökre jogos, hanem az állam ezt a terhet, amit az egyház rakott rá, amikor akarja, levetheti magáról. Mert az egyház maga csupán a hitre alapított intézmény, és ha a nép felvilágosításával az e véleményből eredő csalódás eltűnt, úgy a papságnak azon alapuló félelmes hatalma is megdől és az állam teljes joggal foglalja le az egyház jogtalan birtokát: tudniillik a hagyatékok útján néki ajándékozott földet; bár az addig fennállott intézmény hűbérurai joggal követelhetik, hogy életük tartamára őket kártalanítsák.

Jog.

A jog azon feltételek foglalata, amely alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság egyetemes törvénye szerint megegyeztethető.

A bírói büntetés, amely a természetestől, amivel a bűn önmagát bünteti és amire a törvényhozó egyáltalán nincs tekintettel, különbözik, sohasem lehet pusztán eszköz arra nézve, hogy más jót előmozdítsa, akár maga a bűnös, akár a polgári társadalom javát, hanem mindenkor csakis azért kell rámérni a bűnösre, mert bünt követte el; mert az ember sohasem kezelhető más céljainak pusztá eszköze gyanánt és nem keverhető a dologjog tárgyai közé, ami ellen ismét veleszületett személyisége védi, bár polgári sze-

mélyiségének elvesztésére nagyon is elítélhető. Először is ki kell mutatni, hogy *bűnös*, mielőtt csak gondolhatnánk is arra, hogy megbüntetéséből saját magára vagy polgártársaira némi haszon háramolhatnék. A büntető törvény kategorikus imperativusz és jaj annak, aki a boldogság tanának kigyózó fordulatain csúszik át, hogy valamit találjon, ami őt azon előnyért, amit ígér, a büntetés alól vagy csak annak egy foka alól is felmentené a farizeus jelige szerint: «Jobb, hogy *egy* ember meghaljon, minthogy az egész nép elpusztuljon»; mert, ha az igazságosság elpusztul, akkor már nincs értéke, hogy emberek éljenek a földön. Mit tartsunk tehát arról a javaslatról, hogy: egy halálra ítélt gonosztevőt tartsunk életben, ha beleegyeznek abba, hogy rajta veszélyes kísérleteket végezzenek és ha még boldog, hogy így menekül, hogy az orvosok azáltal új, az emberiségre nézve üdvös felvilágosítást kapjanak? A törvényszék azt az orvosi testületet, amely ily javaslattal fordulna hozzá, megvetéssel utasítaná vissza, mert az igazságosság megszűnik az lenni, ha bárminő árért is eladja magát.

A büntetésnek minő módja és minő foka az, amit a nyilvános igazságosság elvül fogad el és zsinórmértékké tesz? Ez nem más, mint az egyenlőség elve (az igazság mérlege nyelvének állásában), hogy ne hajoljon inkább az egyik oldalra, mint a másikra. Tehát: aminő meg nem érdemelt bajt okozol másnak a népben, azt követed el magaddal szemben. Ha meggyalázod őt, úgy meggyalázod magadat; ha meglopod őt, úgy meglopod saját magad; ha megvered őt, úgy meg-

vered magadat; ha megölnöd őt, úgy megölnöd magadat. Csak a megtorlásnak ezen joga, de jól megértendő, csupán a törvény sorompói előtt (nem önítélkezésedben) adhatja meg biztosan a büntetés minőségét és mennyiségét; minden más ide-oda ingadozó és belevegyülő más tekintet folytán a tiszta és szigorú igazság ítéletének nem felel meg. Bár úgy látszik, hogy az osztályok különbsége nem engedi meg a hasonlót hasonlóval való megtorlás elvének alkalmazását; de ha nem is lehetséges éppen betű szerint, mégis az előkelőbb érzületére gyakorolt hatás szempontjából mindig érvényes maradhat. Így például a szóval való sértés miatt kimért pénzbüntetés semmiféle arányban sincs a sérelemmel, mert akinek sok pénze van, megengedheti magának ezt, ha kedve tartja; de az egyik becsületének megbántását a másik gőgjének megalázása nagyon is kiegyenlítheti: ha az utóbbinak nemcsak nyilvánosan bocsánatot kell kérnie, hanem például a másik, bár az alacsonyabb rangú, kezének megcsókolására kényszerítené az ítélet. Mit jelent azonban az, hogy: «ha meglopod őt, úgy meglopod saját magadat?» Aki lop, minden más ember tulajdonát veszélyezteti; tehát (a megtorlás jogánál fogva) megfosztja magát minden biztos tulajdon lehetőségétől; nincs semmije és nem is szerezhethet semmit, mégis élni akar; ez pedig nem lehetséges másképp, minthogy mások élelmezzék. Mivel azonban ezt az állam ingyen nem fogja megtenni, tehát munkaerejét az államnak kell átengednie az annak tetsző munka céljára (kényszermunka) és bizonyos időre, vagy bűne szerint örökre is a rabszolgák osztályába kerül. Ha azon-

ban gyilkolt, úgy meg kell *hálnia*. Nincs itt semmiféle szurrogátum az igazság kielégítésére. Nincs semmiféle *egyneműség* a még oly gondteljes élet és a halál között, tehát a gonosztett és a megtorlás között sincs más kiegyenlítés, mint a tettesen törvényszékieleg végrehajtott, de minden kínzástól, ami az emberiséget a szenvedő személyében meggyalázhatná, ment halál. Még ha a polgári társadalom minden tagja beleegyezésével fel is oszlana (pl. egy szigetlakó nép elhatározná, hogy széjjelmegy és szétoszlik a világon), akkor is az utolsó, börtönben lévő gyilkost előbb ki kellene végezni, hogy mindenki megkapja azt, amit tetteivel kiérdemel és vérbűn ne szálljon a népre, amely nem követelte e büntetést: mivel az igazság e nyilvános megsértésében résztvevőnek tekinthető.

Ahány gyilkos van tehát, akik a gyilkosságot elkövették, vagy megbízást is adtak rá, vagy résztvettek benne, annyinak kell is a halált elszenvednie; így követeli ezt az igazság, mint a bírói hatalom eszméje egyetemes a priori törvények szerint.

Ezzel szemben *Beccaria* márki az affektált emberszeretet résztvevő érzékenykedéséből kiindulva azt a tételt állította fel, hogy minden halálbüntetés *jogtalan*: mert az eredeti polgári szerződésben nem lehetett benne, mert akkor mindenkinek a nép közül bele kellett volna egyeznie abba, hogy életét veszítse, ha másvalakit (a nép közül) megölne; e beleegyezés azonban lehetetlenség, mivel senki sem rendelkezhet élete fölött. Mindez álokoskodás és jogcsavarás.

Nem azért büntetnek meg valakit, mert büntetést akart, hanem, mert *büntetendő cselekményt* akart; mert az nem büntetés, ha valakivel az történik meg, amit akar és lehetetlenség azt *akarni*, hogy megbüntessenek. Kijelentem, hogy: akarom, hogy megbüntessenek, ha valakit megölök, az nem tesz mást, mint: alávetem magam a többiekkel együtt a törvények rendelkezésének, amelyek természetesen, ha vannak a nép között gonosztevők, büntetőtörvények is lesznek. Én, mint a törvényhozók egyike, aki a *büntetőtörvényt* elrendelem, lehetetlen, hogy ugyanaz a személy legyek, aki mint alárendelt a törvény szerint bűnhődik; mert mint olyannak, azaz mint gonosztevőnek, lehetetlen, hogy a törvényhozában szavam legyen (a törvényhozó szent). Ha tehát büntetőtörvényt alkotok magam ellen, mint gonosztevő ellen, úgy a tiszta jogi törvényhozó ész az bennem (homo noumenon), amely engem, mint gonosztettre képes, tehát más egyént (homo phaenomenon) az összes többiekkel együtt a büntetőtörvény alá rendel. Más szóval: nem a nép (minden egyes aközül), hanem a törvény (a közigazság), tehát más, mint a gonosztevő rendeli el a halálbüntetést, és a társadalmi szerződésben egyáltalán nincs benne az az ígéret, hogy bűnhődjünk és így nem is rendelkezünk magunkról és életünkről. Mert ha a büntetés joga a gonosztevő azon *ígéretén* alapulna, hogy *akarja*, hogy megbüntessék, úgy rá kellene bízni azt is, hogy bűnösnek találja-e magát és a gonosztevő saját bírása lenne. Ezen álokoskodás főtévedése abban áll, hogy: a gonosztevő saját ítéletét (amelyet szükségkép az ész hoz), hogy életét kell vesztenie,

ezt az *akarat* azon határozatának tekintik, hogy magát fossza meg életétől és így a jogi végrehajtást a jogi megítéléssel egy és ugyanazon jogi személyben egyesítve képzelik.

Vannak szégyenletes, magát az emberiséget megbecstelenítő büntetések (mint a széjjeltagolás, széttépetés, orr és fül lemetszés), amelyek nem csupán a becsületesnek (aki más becsülésére igényt tart, ami mindenkinek a kötelessége) fájdalmasabbak, mint a javaitól és életétől való megfosztás, hanem a szemlélőbe is a szégyen pírját kergetik, hogy ily fajhoz tartozik, amellyel így szabad elbánni. Az ily büntetés meg nem engedhető.

TIKEDZINĀS AIZŪDZ
KONVĒRĀ

ÉLET.

EMBER ÉS VILÁG.

Életbölcsesség.

Az ember legfontosabb ügye, hogy tudja, hogyan kell a teremtésben a helyét illően betöltenie és jól megértse, hogy minek kell lennie, hogy ember legyen.

Nincs meg a becsvágyam, hogy angyal legyek, de a büszkeségem csak az, hogy annál inkább ember legyek.

Az embertanban az a célom, hogy minden tudomány forrását, az erkölcs, az ember képzésének és kormányzásának ügyessége, módszere és a velük való érintkezés forrását, tehát minden praktikusét megnyissam.

Az értelmes embernek, ha valamibe belefog, tudnia kell: 1. hogy mit akar, 2. hogy mi kell ahhoz, 3. hogy mi haszna van annak. Ész — ítélőképesség — értelem.

A filozófia szégyenére nem ritkán felhozzák, hogy ami tán helyes benne, az a gyakorlati életben haszontalan; mondják pedig ezt előkelő,

megvető hangon, teli önhittséggel, hogy az ész még abban is, amiben legfőbb becsét találja, a tapasztalat segélyével reformálják és a bölcsesség oly képével, amely azt hiszi, hogy vakondok szemével, mely a túrásra szegeződik, távolabbra lát és biztosabban, mint oly lény szemével, amely egyenes állásra és az égbe való nézésre rendeltett.

Az eszme nem más, mint oly tökéletesség fogalma, amely a tapasztalatban még nincs meg. Például a tökéletes, az igazság törvényei szerint kormányzott köztársaság eszméje! Azért lehetetlen ez? Először is csak eszménk kell hogy helyes legyen és akkor mindazon akadály mellett sem lehetetlenség, amely kivitelének még útjában áll. Ha mindenki hazudna például, az igazmondás azért pusztá szeszély volna?

Semmi sem lehet károsabb és a filozófushoz méltatlanabb, mint az állítólag ellentmondó tapasztalatra való közönséges hivatkozás, amely tapasztalat egyáltalán nem is létezne, ha annak idején az eszmék szerint történtek volna meg ama intézkedések és ha ahelyett éretlen fogalmak, épp azért, mert a tapasztalatból merítvék, nem hiúsítottak volna meg minden jó szándékot.

A bolond, ha olyan mint a *többi*, akkor okos, csak a bölcs a balga. Azért: rejtse el értelmét.

Akit valamely morális érzés, mint alapelv jobban fellelkesít, mint azt mások a saját lagyma-tag és gyakran nemtelen érzelmük után ítélve el-

képzelné tudják, az az ő fogalmaik szerint képzelgő. *Arisztideszt* uzsorások közé helyezem, *Epiktetust* udvaroncok közé, *Rousseau* János Jakabot a Sorbonne doktorai közé. Hallani vélem hangos gúny-kaczajukat és száz hang kiáltja: *micsoda képzelgők!* A képzelgésnek ez a kétértelmű látszata önmagukban véve jó, morális érzésekben, ez a lelkesedés és sohasem alkottak e világon nagyot nélküle.

Aristoteles híres tana a középútról ízetlen bölcsesség és ha *ennek* a kikutatása végett fordulunk a régiekhez, mint akik a forráshoz közelebb voltak, akkor rosszul tettük, hogy felkerestük ezt az orákulumot.

Több életvidámságot szerzünk azáltal, amit az élet szabad használatában *cselekszünk*, mint amit *élvezünk*.

Az élet értékét, amennyiben abból áll, ami jót élvezhetünk, túl magasra becsüljük; amennyiben azonban aszerint becsüljük, hogy mennyi jót tehetünk, úgy méltó arra, hogy a legnagyobb tiszteletben részesítsük és a legnagyobb fokú gondosságot fordítsuk a megtartására és vidáman használjuk jó célokra.

Az egyetlen biztos szere annak, hogy örüljünk életünknek és amellet mégis megelégtünk legyen életünket, az idő eltöltése oly tervszerűen haladó foglalkozással, amelynek valamely szándékolt nagy cél a következménye. «Minél többet gondolkoztál, minél többet cselekedtél, annál tovább

éltél (még a saját képzeletedben is).» Az élet ily befejezése *megelégedéssel* jár.

A legfőbb, ami az ember birtoka lehet, az azon nyugalom, azon vidámság, az a belső béke, amelyet nem nyugtalanít semmiféle szenvedély.

Minden fájdalomnak a legalaposabb és legkönnyebb csillapító szere az a gondolat, amelyről feltehető, hogy az értelmes ember végiggondolja: hogy az életnek általában, ami a szerencse körülményeitől függő élvezetét illeti, önmagában véve nincs semmilyen értéke és csak annyiban van értéke, ami használatát illeti, hogy mily czélokra irányul, amit nem adhat meg az embernek a szerencse, hanem csupán a *bölcsesség*; ami tehát hatalmában van. Aki aggódóan bánkódik azon, hogy elveszti életét, az sohasem örülhet életének.

Szükséges a megelégedettségnek oly főfaja, amely senkiből sem kellene, hogy hiányozzon és amely nélkül nem lehetséges boldogság, a többi csak járulékos dolog. Ez a főfaj az önmagával való megelégedés.

Az emberek mai állapotában mondhatjuk, hogy az államok boldogsága az emberek nyomorával együtt nő. És még kérdéses, hogy nem volnánk-e boldogabbak természetes állapotban, ahol nem volna meg mindez a kultúra, mint mai állapotunkban? Mert hogy lehet az embereket boldoggá tenni, ha nem tesszük őket becsületesekké és bölcsökké? A rossz mennyiségét különben nem csökkentjük.

Az ember nem vesz addig részt más szerencséjében vagy szerencsétlenségében, amíg saját maga meg nem elégedett. Tegyétek tehát, hogy kevés-

sel megelégedett legyen, úgy jókká teszitek az embereket; máskülönben minden hiábavaló. Az általános emberszeretetben van valami magas és nemes, de ábrándszerű. Amíg az ember maga a dolgoktól annyira függ, addig nem vehet részt más szerencséjében.

Nem tehetek senkit másképp jobba, mint a jó azon maradékával, ami benne van; nem tehetek senkit másképp okosabbá, mint az okosság azon maradékával, ami benne van.

Akinek lába tört, annak szerencsétlenségét — mégis elviselhetőbbé tesszük azzal, hogy kimutatjuk néki, hogy könnyen a nyakát érhetne volna a baj. Lehetséges és kellene, hogy legyen, vidám jámborság; lehetséges és kell a fárasztó, de szükséges munkát jó kedvvel elvégezni; sőt meghalni vidáman: mert mindez értékét veszti azzal, hogy rossz kedvvel és mogorva hangulatban tesszük meg vagy szenvedjük el.

Művelt emberek úgy vesznek búcsút az élettől, mint a társaságtól, mintha remélnék, hogy egykor viszontlátják. Félnék attól, hogy gyáván haljanak meg, vagy hogy haszontalanokként emlékezzenek rájuk, vagy hogy a hátramaradottakat megsértsék és magukra haragítsák.

Minden emberi erény az érintkezésben (udvariasság és így tovább) aprópénz; gyermek az, aki valódi arany gyanánt veszi. Mégis jobb, hogy aprópénz van forgalomban, mint semmiféle ilyen szer és végül pedig, ha jelentékeny veszteséggel is, mégis készpénzre váltható.

Emberismeret.

Csak igen *kevés* olyan ember van, aki *elvek* szerint cselekszik, sokkal *több* van olyan, akit *jószívűsége* vezet, olyan pedig, akinek legkedvesebb énje, mint fáradozásainak egyetlen célpontja, mereven szeme előtt áll, olyan van a *legtöbb*, a *becsvágy*. végül *minden* ember szívében van, bár nem egyenlő mértékben.

Az erkölcstelen dolgoknál adódó alkalom, hogy másnak az érzelmét kissé kikémleljük, alkalom lehet arra is, hogy az illető magasabb érzelmi életére, sőt szívére is meg lehetős valószínűséggel következtessünk. Aki szép zenénél unatkozik, arról joggal gyanítható, hogy a stílus szépsége és a szerelem finom varázsa iránt kevésbé fogékony.

Az emberi természet szépsége és méltósága iránti bensőséges érzék és a kedély nyugodtsága és erőssége, hogy erre mint általános alapra vonatkoztassa az ember összes cselekvéseit, ez komoly és nem illik össze sem az ingatag örömmel, sem a könnyelmű állhatatlanságával. Sőt a búskomorság felé közeledik, amely érzelem gyengéd és nemes, amennyiben azon a borzadályon alapul, amelyet a korlátozott lélek érez, ha valamely nagy szándéktól eltelve, azokat a veszedelmeket látja, amelyekkel meg kell küzdenie és az önmaga leggyőzésének nehéz, de nagy győzelme lebeg szeme előtt. Az elveken alapuló igazi erényben van tehát valami, ami leginkább a szelidebb értelem-

ben vett *melancholikus* kedélyhangulattal látszik megegyezőnek.

A jószívűség, a szív szépsége és finom izgékony-sága, amely az adódó alkalom szerint az egyes esetekben részvétől vagy jóakarattól való meghatottságban nyilvánul, a körülmények változásának nagyon alávetett és amennyiben a lélek indulata nem egyetemes elven alapul, úgy könnyen változó alakot ölt fel, aszerint, amint a tárgyak egyik vagy másik oldalukról mutatkoznak. És mivel e hajlam a szépre irányul, úgylátszik legtermészetesebben a kedély azon fajával egyezik meg, amelyet *szangvinikusnak* neveznek, amely csapongó és a mulatságot kedveli. E temperamentumban kell keresnünk azon kedvelt tulajdonságokat, amelyeket adoptált erényeknek nevezhetnénk.

A becsületérzést rendszerint a *kolerikus* vérmérséklet ismertetőjelének vették egyébként és ez alkalmat ad nekünk arra, hogy felkutassuk e finom érzés erkölcsi következményeit, amelyek többnyire csupán a külső csillogásra irányulnak.

Nincs ember a finomabb érzés minden nyoma nélkül, de annak nagyobb mérvű hiánya, amelyet mással egybevetve érzéketlenségnek is neveznek, a *flegmatikus* jellemében fordul elő, akit egyébként még a durvább hajlamoktól is megfosztanak, mint pénzvágy, stb., amelyeket azonban mi a többi rokon hajlammal együtt számára mindenesetre meghagyhatunk.

Azt, akinek érzése a *melancholikus* felé hajlik, nem azért nevezik így, mintha az élet örö-

meitől megfosztva sötét mélabúban bánkódna, hanem mivel érzelmei, ha bizonyos fokon túl nagyobbodnának, vagy némely ok folytán hamis irányba jutnának, könnyebben változnának át a mélabú állapotába, mint valamely másba. Különösen a *fenséges iránt van érzéke*. Még a szépségnek is, amely iránt épúgy van érzéke, nem csupán izgatnia kell őt, hanem meghatnia is, amennyiben egyúttal csodálatot kelt benne. A gyönyör élvezete nála komolyabb, de azért nem kisebb. A fenséges minden hatásában több a varázs, mint a szép szemfényvesztő bájaiban. Ha jól érzi magát inkább elégedett, mint vidám. Az ily ember állhatatos. Ezért érzéseit elvek alá rendeli. Ezek annál kevésbbé állhatatlanok és változók, minél egyetemesebb azon alapelv, amely alá rendelvek, és minél tágabb így az a magas érzelem, amely az alacsonyakat maga alá foglalja. A hajlamok minden specziális alapja sok kivételnek és változásnak van alávetve, ha nincs ily fő alapból levezetve. Az élénk és barátságos Alcest azt mondja: szeretem és becsülöm nőmet, mert szép, hízelgő és okos. Mi lesz azonban, ha betegség elcsúfítja, ha kora mogorvává teszi és ha, miután az első varázs eltűnt, okosabbnak sem látszana, mint bárki más? Ha nincs már meg az alap, mi lesz a vonzalomból? Tartásotokat ezzel szemben a jóakaró és higgadt Adrast-hoz, aki azt gondolja magában: Szeretettel fogok bánni e személylyel és becsülni fogom őt, mert nőm. Ez az érzület nemes és nagylelkű. Most a véletlen bájak változhatnak, annak daczára még mindig a neje. A nemes alap maradandó és nincs oly nagyon alávetve a külső dolgok állhatatlansá-

gának. Ily természetűek az alapelvek, azon gerjedelmekhez viszonyítva, amelyek csak egyes alkalmakra buzognak fel, és ilyen az elvekkel bíró férfi azzal ellentétben, akinek alkalomadtán jószívű és szerető kedve kerekedik.

De mi volna, ha szíve titkos sugallata így szólna: annak az embernek ott segítségére kell sietnem, mert szenved; nem mintha barátom vagy társaságombeli volna, vagy mintha képesnek tartanám arra, hogy jótéteményem egykor hálával viszonzza. Nincs most idő okoskodásra és kérdezősködésre: ember ő, és ami emberekkel történik, az engem is ér. Az esetben eljárása a legfőbb elven, az emberi természet iránti jóakaraton alapul és fölötte magasztos, úgy változatlansága miatt, mint alkalmazásának egyetemessége folytán.

Folytatom megjegyzéseim. A melancholikus kedélyű keveset törődik azzal, hogy hogyan ítélnék mások, mit tartanak jónak vagy igaznak, ezért egyedül saját belátására támaszkodik. Mivel az indítóokok benne az elvek természetét veszik fel, úgy nem egykönnyen lehet szándékait megváltoztatni: állhatatossága néha makacssággá is fajul. A divat változását közönnnyel nézi és csillogását megveti. A barátság magasztos és ezért az ő számára való. Ő tán elvesztheti állhatatlan barátját, de ez nem egyhamar veszti el őt. Az elhamvadt barátság emléke is még tiszteletreméltó előtte. A közlékenység szép, gondolatlelkes hallgatagság magasztos. Jól megőrzi saját és mások titkait. Az igazmondás magasztos és ő

gyűlöli a hazugságot vagy a képmutatást. Nagyra tartja az emberi természet méltóságát. Ő maga becsüli az embert és oly teremtménynek tartja, aki itt tiszteletet érdemel. Nem tűr elvetemült alárendeltséget és szabadság nemes keblének éltető levegője. Minden láncz, az aranyozottól kezdve, melyet az udvarnál hordanak, le a gályarab nehéz vasáig utálatos előtte. Saját magának szigorú bírása és másokra és nem ritkán magára és a világra is ráun.

E jellem elfajulásában a komolyság mélabúra hajlik, az áhitat rajongásra, a szabadságvágy entuziazmusra. Sértés és igazságtalanság a boszúvágy lángját gyújtják fel benne. Akkor félelmes. Daczol a veszéllyel és megveti a halált. Ha érzése fonák és világos értelem hiányában a *kalandosra* veti magát. Sugallatok, jelenések, kísértések. Ha az értelem még gyöngébb, úgy *torzképeket* lát. Jelentős álmok, sejtelmek és csodajelek. Az a veszély fenyegeti, hogy *képzeltgő* vagy *bogaras* lesz.

A *szangvinikus* kedélyűnek erős érzéke van a *szép* iránt. Ezért öröme nevető és élénk. Ha nem víg, akkor elégedetlen és kevésbé ismeri a megelégedett hallgatást. Magában és másokban keresi az örömet, mulattat másokat és jó társalgó. Nagyon együttérez másokkal. Mások vidámsága jókedvűvé teszi és szenvedésükkal szemben lágy-szívű. Erkölcsi érzéke szép, de elvek nélküli és mindenkor közvetlenül attól a jelen benyomás-

tól függ, amit rá a tárgy gyakorol. Minden ember barátja vagy, ami ugyanazt jelenti, tulajdonképp sohasem barát, bár jószívű és jóakaró. Nem képmutató. Ma barátságos és jó modorával szórakoztatni fog benneteket, holnap, ha betegek vagytok vagy szerencsétlenség ért benneteket, igaz és őszinte részvétet érez irántatok, de haliban ellopózik, míg a körülmények meg nem változnak. Sohasé kéne bírónak lennie. A törvény szerinte rendszerint túlszigorú és könnyek által megvesztegetteti magát. Furcsa egy szent ez, sohasem igazán jó és sohasem igazán rossz. Gyakran kikapós és inkább szívességénél, mint hajlamánál fogva vétkezik. Bőkezű és jótékony, de rossz fizetője annak, amivel tartozik, mivel a jóság iránt nagy érzéke van, de kicsiny az igazságosság iránt. Senkinek sincs oly jó véleménye saját szíve felől, mint neki. Ha nem is becsülitek nagyra, mégis szeretnetek kell őt. Jellemének nagyobb fokú hanyatlásával *pipogya* lesz, játékos és gyerekes. Ha kora nem mérsékeli élénkségét vagy több észet nem ad neki, úgy azon veszélyben forog, hogy vén *divatmajom*má válik.

Annak, akit *kolerikus* kedély alatt értenek, erős érzéke van a magasztos azon faja iránt, melyet *pompásnak* nevezhetünk. Tulajdonképp ez a magasztosnak csupán csillogó máza és erősen elütő színezés, amely a dolognak vagy a személynek belső tartalmát, amely tán csak rossz és közönséges, elrejtí és a látszattal csal és meghat. Amint egy épület festés által, mely faragott köveket ábrázol, éppoly nemes benyomást gyakorol, mintha tényleg abból állna és a ráragasztott párkányzat és pillérek a szilárdság hitét keltik

fel, bár kevés tartásuk van és semmit sem támasztanak meg: úgy ragyognak talmi erények is, a bölcsesség aranyfüstje és a festett érdem.

A kolerikus saját értékét, valamint dolgai és cselekedetei értékét az illem szempontjából nézi, vagy azon látszat szempontjából, amilyenel szembetűnik. A belső minőség és azon indító okok, amelyeket maga a tárgy tartalmaz hidegen hagyják, sem igazi jóakarata nem hevíti, sem becsülés nem hatja át. Sőt csak annyiban tartja magát boldognak, amennyiben gyanítja, hogy mások annak tartják. Modora mesterkelt. Mindenféle szempontot kell tudni elfoglalnia, hogy modorát a szemlélő különböző helyzetéből tudja megítélni, mert nem törődik azzal, hogy micsoda, hanem csupán, hogy minek látszik. Évégből jól kell ismernie a közízlésre való hatást és azt a sokféle benyomást, amelyet magatartása másokra gyakorol. Miután e ravasz figyelemnél hidegvérre van szüksége és nem szabad, hogy szeretet, részvét vagy szívének együttérzése elvakítsa, azért sok olyan balgaságot és kellemetlenséget kikerül, amelyekbe a szangvinikus belejut, akit közvetlen érzése elragad. Ezért rendszerint értelmesebbnek látszik, mint a minő tényleg. Jóakarata udvariasság, tisztelete szertartásos, szeretete kiesztelt hízélgés. Mindenkör önmagától eltelt, ha az udvarló vagy a barát modorát ölti fel és soha sem az egyik, sem a másik. A divattal akar kápráztatni; de mivel minden rajta mesterkelt és csinált, azért abban merev és ügyetlen. Sokkal inkább elvek szerint cselekszik, mint a szangvinikus, akit csupán alkalmi benyomások indítanak meg; de ezek nem az erény elvei, hanem a be-

csülésé és nincs érzéke a cselekedetek szépsége vagy értéke iránt, hanem aziránt, hogy a világ, hogy ítelné meg azokat. Mivel eljárása, ha nem tekintünk azon forrásra, amelyből ered, majdnem épp oly közhasznú, mint maga az erény, úgy a közönséges emberek részéről ugyanoly nagyrabecsülésben részesül, mint az erényes, de finomabban látó szemek elől gondosan elrejtőzik, mert nagyon jól tudja, hogy becsvágyának, mint titkos rúgónak fölfedése megfosztaná őt a becsüléstől. Ennélfogva nagyon tettető, a vallásban képmutató, az érintkezésben hízelgő, a politikai pártállásban köpenyegforgató a körülmények szerint. Örömetst válik a nagyok rabszolgájává, hogy azáltal kisebbek zsarnoka lehessen. A naivitástól, e nemes vagy szép egyszerűségtől, amely a természet és nem a művészet bélyegét hordja magán, teljesen ment. Ezért, ha ízlése elfajul, úgy csillogása *kiabáló*, azaz ellenszenves módon kérkedő. Stílusa, mint cziczomája akkor túlzásba esik, a torzkép egy fajává válik, amely a pompással szemben ugyanaz, mint a kalandos vagy bogaras a komoly magasztossal szemben. Sértés esetén olyankor párbajozik vagy pörlekedik és a társadalmi viszonylatokban sokat ad ősökre, elsőségre és címre. Amíg csak hiú, azaz becsvágyó és feltűnésre vágyó, addig még tűrhető, de ha tényleges előnyök és a tehetség teljes hiánya mellett felfuvalkodottá lesz, akkor az, aminek a legkevésbé szívesen tartatná magát, azaz *bolond*.

A *flegmatikus* vegyülékbe nem jutott magasztos vagy szép alkotórész különösen feltűnő fokban.

A szangvinikus oda fut, ahová nem hívták, a kolerikus nem megy oda, ahová az illemszabályok szerint meg nem hívták, a melancholikus elejét veszi annak, hogy őt egyáltalán ne hívják. A társaságban a melancholikus csöndes és figyel, a szangvinikus beszél arról, ami eszébe jut, a kolerikus megjegyzéseket tesz és magyaráz. A házias életben a melancholikus fősvény, a szangvinikus rossz gazda, a kolerikus nyereséghajhászó, de pompázó. A melancholikus bőkezűsége nagy-lelkűség, a kolerikusé kérkedés, a szangvinikusé könnyelműség. A melancholikus féltékeny, a kolerikus uralomvágyó, a szangvinikus bujálkodó.

Az ember értelme teljes használatának korát *ügyességére* vonatkozólag (tetszés szerinti célra való felhasználás) körülbelül huszadik évére tehetjük, az *okosságra* vonatkozólag (hogy más embert saját céljaira felhasználjon) a negyvenedikre és végül a *bölcseségre* vonatkozólag mintegy a hatvanadik évre; de az utóbbi korban annyiban inkább *negatív*, hogy belátja a két előbbi minden balgaságát; amikor elmondhatjuk: «Kár, hogy akkor kell meghalnunk, amidőn éppen megtanultuk, hogy hogyan kellett volna igazán jól élni»; bár e korban is még ritka ez az ítélet, amennyiben az élethez való ragaszkodás annál erősebbé válik, minél kevésbbé van értéke úgy a cselekvésben, mint az élvezetben.

A társas érintkezésben és az irodalmi közösségben őrizkedjünk a szenttől és a zsenitől. Az előbbi mint kiválasztott, bíróként beszél mindenki másról, mint romlottról; az utóbbi mint orákulum

tanít mindenkit, mint tökfilkót. Mindkettő hálátlan, szeszélyes és így tovább.

Akik mindent érzelmekre redukálnak, a poétáknak nincs jellemük.

A *fanatikus* (vizionárius, rajongó) tulajdonképp bolond, aki közvetlen sugallatokban hisz és úgy véli, hogy az égi hatalmakkal nagyon bizalmas lábon áll. Az emberi természetben nincs ennél veszélyesebb szemfényvesztés. Ha kitörése új, ha a megcsalt ember tehetséges és a nagy tömeg elő van készítve ezen erjesztőszerszámok befolyására, akkor néha az állam is eltűri az önkívületet. A rajongás a lelkesedőt végletekbe viszi. Mohamedet fejedelmi trónra és Leyden Jánost a vérpadra.

Belátással bíró emberek, mivel tulajdonképpen céljuk az igazság és mivel csak annak örülnek, ami állandó, azért mindenkor becsületesek.

A cselszövő emberek gyenge tehetségűek, gyakran vannak ötleteik, de egészben véve rossz ember nem láthat be semmit.

Közönséges emberek, ha szórakozottak és a legközönségesebb dolgokat elfelejtik, azalatt legnagyobb részt galádok.

A harag a gyöngye ember igen jóindulatú érzése. Nem mindig gyűlölik azt, akire haragsznak, míg a harag elnyomásának hajlama engesztelhetlen gyűlöletet kelt.

Ha valaki haragosan lép be szobátokba, hogy heves megbotránkozásának kemény kifejezést adjon, úgy ültessétek le udvariasan; ha ez sikerül, akkor szidalmazása már enyhülni fog: mivel az ülés kényelmével már enged feszültsége, ami az állás közbeni fenyegető mozdulatokkal és kiabálással nem igen egyeztethető össze.

A harag, amely nagyon szükséges és a férfihoz illő tulajdonság, nagyon is természetünkben van.

A haláltól azok félnek a legkevésbé, akiknek élete a legértékesebb.

Férfi és nő — házasság.

Az, aki a nőt először a *szép* nembe tartozónak nevezte, tán valami hízelgőt akart mondani, de jobban eltalálta a dolgot, mintsem maga is gondolta. Mert nem is véve számításba, hogy alakjuk általában finomabb, vonásaik gyengédebbek és szelidebbek, arcuk a barátságot, a tréfát, a nyájasságot jobban és megnyerőbben fejezi ki, mint a férfi nemé, és anélkül, hogy elfelejtenők azt, amit azon titkos varázserő rovására kell írunk, amivel szenvedélyünket előnyös ítéltre hajlamosítják, úgy különösen e nem kedélyének jellegében sajátságos vonások vannak, amelyek a miénktől világosan különböznek és amelyeknek főeredménye az, hogy a *szép* jegyével teszi azt felismerhetővé. Azzal szemben mi a *nemes* nem elnevezésre tarthatnánk igényt, ha nemes gondolkozásmódtól nem volna követelhető az is, hogy

megtisztelő czímeket visszautasítson és inkább adja azokat, mint kapja. Ezalatt azonban nem azt értjük, mintha a nőnek nem volnának nemes tulajdonságai, vagy mintha a férfi neméből a szépség teljesen hiányozna, hanem inkább azt várjuk, hogy minden nem a két tulajdonságot egyesítse, de oly módon, hogy a nőnél minden más előny csak arra egyesüljön, hogy a *szép* jellegét fokozza, ami a tulajdonképpeni vonatkoztatási alap, és ezzel szemben a férfias tulajdonságok közül a *magasztos* emelkedjen ki világosan, mint nemének jellemző vonása. Erre kell vonatkozni e két nem minden megítélésének, legyen az akár dicséret, akár gáncs, minden nevelésnek és tanításnak ezt kell szem előtt tartania és minden fáradozásnak, amely az egyiknek vagy a másiknak erkölcsi tökélyét akarja előmozdítani, ha nem akarjuk felismerhetlenné tenni azt a bájos különbséget, amelyet a természet alkotott két embernem között. Mert itt nem elegendő, hogy azt tartsuk szem előtt, hogy emberekkel van dolgunk, nem szabad egyúttal figyelmen kívül hagynunk, hogy ezek az emberek nem egyfélék.

A nő uralomvágyó, a férfi hódolni vágy (különösen a házasság előtt). Innen a régi lovagrend udvariassága. A nő korán bízik önmagában, hogy tetszeni fog. Az ifjú mindig attól fél, hogy viszatetszést kelt és azért hölgyek társaságában zavarba jut. A nő e büszkeségére, hogy azon tisztellel, amelyet kelt, a férfi minden tolakodását visszاسzorítsa, és hogy joga van tiszteletet követelni a maga számára különös érdem nélkül is,

arra már neménél fogva igényt tart. A nő *vonakodó*, a férfi *kérő*; a nő alávetése kegy. A természet azt akarja, hogy a nőt keressék; azért nem kellett a nőnek oly kényesnek lennie az (ízlése szerinti) választásban, mint a férfinek, akit a természet durvábban is szerkesztett meg és aki a nőnek már tetszik, ha alakja csak arra mutat, hogy erős és ügyes arra, hogy őt megvédelmezze; mert, ha a nő csunya termetű volna és választásában, hogy szerethessen, finomkodó volna, úgy néki kellene kérnie és a férfinek vonakodnia, ami a női nem értékét még a férfi szemében is teljesen lealacsonyítaná. Néki hidegnek kell látszania, a férfinek ellenben szenvedélyesnek. Szerelmes kihívásnak nem engedelmeskedni, a férfire nézve, de könnyen hallgatni rá, a nőre nézve látszik szégyenletesnek. A nő azon vágya, hogy bájaival minden jobb férfira hasson, kaczérság; minden nővel szemben szerelmet tettetni, galantéria; mindkettő pusztán divattá vált cziczoma lehet, minden komoly következmény nélkül. A férfi a házasságban csak *saját* nejének, a nő *minden* férfinek vonzalmát keresi; a nő csak saját nemének a szeme számára *cziczomázza* magát, féltékenységből, hogy más nőt bájaiban vagy előkelőségben felülmúljon: a férfi ellenben a nő számára, ha ugyan cziczomának nevezhető az, ami csupán addig terjed, hogy öltözkéivel nejének szégyenére ne váljon.

A férfi féltékeny, *ha szeret*; a nő anélkül is az, hogy szeretne: mert hisz ahány udvarlót más asszony szerez, annyi veszít ő el a körükből. Miután a nőt keresni kell (mert ezt kívánja nemének szükségképi vonakodása), ezért még a há-

zasságban is általános tetszésre kell törekednie, hogy ha esetleg fiatalon özvegygyé válna, adjon udvarlóját. Azért a nő e tetszésvágya miatti féltékenység igazságtalan.

A nőnek kitünő érzéke van a *szép* iránt, amennyiben a szépség őket magukat illeti meg, de a *nemes* iránt is, amennyiben az a férfiban található. A férfinak ellenben határozott érzéke van azon *nemes* tulajdonságok iránt, amelyek az ő neméhez tartoznak, a *szép* iránt azonban, amennyiben az a nőn található. Ebből az következik, hogy a természet czélja afelé irányúl, hogy a férfit a nemi vonzalom segélyével még inkább *nemesítse* és a nőt ugyanannak segélyével még *szebbé* tegye. A nőt kevésbé zavarja az, hogy bizonyos mély belátás hiányzik belőle, hogy félénk és hogy fontos ügyletekre nem alkalmas, és így tovább, ő szép és megnyerő és ez elég. Ellenben követeli mindeme tulajdonságokat a férfitől és lelkének emelkedettsége csak abban mutatkozik, hogy e nemes tulajdonságokat meg tudja becsülni, amennyiben azok megtalálhatók. Mert különben hogy volna lehetséges, hogy oly sok rút, arczú férfi, bárha volnának is érdemeik, oly takaros és finom nőt kapjon! A férfi ellenben sokkal kényesebb a nő szép bájaival szemben. De őt a finom termet, az élénk naivitás és a bájos nyájasság eléggé kárpótolja a könyvtudás hiányaért és egyéb oly hiányokért, melyeket saját tehetségevel kell pótolnia.

A legfontosabb dolog, hogy a férfi mint férfi tökéletesedjék és a nő mint nő, azaz, hogy a nemi

vonzalom rúgói a természet intése szerint működjenek, hogy az egyiket még inkább nemesítsék és a másik tulajdonságait pedig széppé tegyék. Ha törésre kerül a dolog, úgy a férfi érdemei folytán merészen állíthatja: *Ha nem is szerettek, de kényszeríteni foglak benneteket, hogy engem nagyrabecsüljete* és a nő, bája hatalmában bízva válaszolhat: *Ha bensőleg nem is becsültök bennünket nagyra, mégis kényszerítünk, hogy bennünket szeressetek*. Ily elvek hiányában látjuk, hogy férfiak nőies tulajdonságokat vesznek fel, hogy tessenek és látjuk néha, hogy nők (ámbar sokkal ritkábban) férfias szokásokat erőltetnek magukra, hogy tiszteletet keltsenek; amit azonban a természet köszönete nélkül csinálnak, azt mindenkor nagyon rosszul csinálják.

A hölgyek nem jutnak az égbe, mert már János jelenéseiben írva van egy helyen, hogy csend volt fél óra hosszat. Ilyesmiről azonban el se lehet gondolni, hogy lehetséges, ahol asszonyok vannak.

A férfi dolga *szerezni*, az asszonyé *takarékoskodni*. Az előbbihez bátorság, az utóbbihoz félénkség szükséges. Nevetni *férfias*, sírni ellenben *nőies* (férfinél férfiatlan), és csak a könnyes *hangulat* bocsátható meg a férfinak és pedig mások szenvedése feletti nagylelkű, de tehetetlen részvételben, akinek könny ragyog a szemében, anélkül, hogy könnyei hullanának, még kevésbé, hogy zokogással kísérné és így ellenszenves zenét szolgáltatna hozzá.

A nő bátorsága abban áll, hogy türelmesen vi-

seli baját becsülete vagy szerelme végett; a férfi bátorsága a buzgalomban áll, hogy a bajokat dacosan elkergebbe.

A férfinak senkitől sem kellene függnie, hogy a nő teljesen tőle függjön.

Mostani társadalmi berendezésünk okozza, hogy a nők férfiak nélkül is élhetnek, ami mindnyájukat megrontja.

Richardson szokta idézni Seneca egy mondását a nőről: a lány ítél és hozzáteszi: amint a bátyám mondja; de ha házas lett volna, úgy azt mondaná: amint a férjem mondja.

A szép nemnek ép úgy van értelme, mint a férfinemnek, csak hogy az a *szépre irányuló értelem*, a miénknek *mély értelemnek* kell lennie.

Oly nőnek, akinek a feje görög tudással van teli, mint Dacier asszonynak, vagy aki alapos vitákat folytat a mechanikában, mint Chastelet márkiné, még szakáll kellene hozzá; mert ez talán a mélyértelműség vonásait, amire pályáznak, még felismerhetőbben fejezné ki.

Ami a tudós nőket illeti: a *könyveiket* ezek úgy használják, mint körülbelül az órájukat, hordják ugyanis, hogy lássák, hogy van nekik; bár rendszerint áll, vagy nincs a nap szerint iga-

zítva. De az óra, amely után igazodnak, a fejükben van.

A nő nagy tudományának tartalma az ember és az emberek között is a férfi. Filozófiája nem okoskodás, hanem érzés.

Sajátságos dolog, hogy a nő arra vonatkozólag, ami a közjóra irányul, teljesen közömbös és hogy bár egyes, általuk ismert személyekkel szemben nem szeretetlenek, mégis az egész emberiség eszméjének egyáltalán nincs számukra mozgó ereje. Amíg az érintetlen marad, ami különös hajlamukat érdekli, addig úgy nézik a dolgok menetét, mintha semmi közük se volna hozzá. Nem voltak arra teremtve, hogy az egész épületen dolgozzanak és bolondságnak nézik, hogy mással törődjenek, mint saját ügyeikkel.

Ez nagyon jól van így. A közügyekben fáradt férfi nála üdülést talál. Ők viszik bele az emberi dolgokba a játék kicsinyességét is, aminek azok tényleg és mérsékelik a túlnagy fontosságot.

Nagyon különböző dicséret az, hogy: finom hölgy és: derék és kellemes asszony. Amazt könnyű elérni, és a mutogatásra jó vagy díszre, de otthon igen körülményes dolog és haszontalan fáradozás. Az utóbbi a férfi boldogsága. Ha azt mondom: finom úr, úgy ez teljesen más, mint: kitűnő és derék ember. Ha amaz már nem úr, úgy semmi sem. Nem szeretném az «asszony» szót e nem dicséretéből eltűnni látni. Ha elvesznek a sajátlagos szók, eltűnnek lassanként a fogalmak.

A házaseletben az egyesült pár mintegy egy morális személyt képezzen, amelyet a férfi értelme és a nő ízlése elevenít meg és kormányoz.

Mert nemcsak, hogy a férfiről inkább a tapasztalaton alapuló értelem tételezhető fel, míg a nőről inkább az érzés szabadsága és helyessége, hanem minél nemesebb a férfi érzése, annál inkább hajlik arra, hogy fáradozásának legnagyobb célját szeretete tárgyának megelégedésében lássa és másrészt minél szebb a nő érzése, annál inkább törekszik e fáradozásnak szívesseggel való viszonzására. Ily viszonyban tehát a főlényért való vita haszontalan és ahol megvan, ott a legbiztosabb jele a durva, vagy az egyenlőtlenül párosult ízlésnek. Ha a dolog annyira jut, hogy a parancsolás joga kerül szóba, akkor már az ügy nagyon el van rontva; mert, ahol az egész kapcsolat tulajdonkép csak vonzalmon alapul, ott már az félig elszakadt, ha a «kell» hallatja hangját. A nőnek e kemény hangon való követelőzése igen rút, a férfinél pedig a legfőbb fokban nemtelen és megvetendő.

Kié legyen a házban a főhatalom? mert hiszen csak egy lehet az, aki minden ügyletet céljával megegyező összefüggésbe hoz. Az udvariasság nyelvén (de nem anélkül, hogy igaz volna) azt mondanám: a nő *uralkodjon* és a férfi *kormányozzon*; mert a hajlam uralkodik és az értelem kormányoz. A férfi viselkedése azt kell, hogy mutassa, hogy nevének javát minden másnál inkább a szívében hordja. De mivel a férfinak a legjobban kell tudnia, hogy hogyan áll és meddig mehet: tehát úgy fog cselekedni, mint a miniszter, aki pusztán az élvezetre gondoló uralkodóját, aki mondjuk ünnepélyt akar rendezni vagy palotát

akar építtetni, e parancsára először is köteles készségéről biztosítja, csak hogy most nincs pénz a kincstárban, mondja, vagy hogy előbb bizonyos sürgősebb szükségleteket kell elintézni és így tovább, úgy hogy a legfőbb parancsoló úr mindent tehet, amit akar, de azon feltétel mellett, hogy ezen akaratát a miniszter a kezébe szolgáltatja.

Már ez a szó, hogy conjugium eléggé mutatja, hogy mindkét házasság igát hord; és iga elé fogva lenni, ezt csak nem lehet boldogságnak mondani.

Nevelés.

Nem hiányoznak Európa művelt államaiban a nevelő-intézetek és megvan a tanítókbán a jóakaró buzgalom, hogy bárkinek ez irányban szolgálatot tegyenek és mindamellett most világosan bebizonyult, hogy mind együttvéve alapjában el van rontva, hogy mivel abban minden a természet ellen működik, azáltal távolról sem fejlesztik ki az emberben azt a jót, amihez a természet megadta a hajlamot és hogy mivel mi állati teremtmények csak a kiművelés által válunk embereké, rövid idő alatt egész más embereket látunk magunk körül, ha az a nevelési módszer terjedne el általánosan, amely bölcsen maga a természet eljárásából van levonva és nem a régi szokás és a tapasztalatlan kor szolgai utánzásából ered.

Hiábavaló azonban, hogy az emberi nem ez üdvét az iskolák lassú javulásától várjuk. Ujjáalkotni kell azokat, hogy valami jó dolog származhasson belőlük: mivel eredeti berendezésük hibás, sőt a tanítóknak is új műveltséget kell fölvenniök. Nem eredményezheti ezt lassú *reform*, hanem gyors *revoluczió*.

A kényelemszeretet az ember számára rosszabb, mint az élet minden baja. Rendkívül fontos tehát, hogy a gyermekek ifjúságuktól fogva dolgozni tanuljanak.

A sokfélének tanulását az iskolában a kevesebbnek alapos tanulására kell visszavezetni.

Fák, ha a szabadban állnak és növekedőben vannak, jobban fejlődnek és pompásabb gyümölcsöt fognak hozni, mintha mesterkedéssel, üvegházzal és formák rákényszerítésével nevelték volna.

A gyermekek akaratát nem szabad megtörni, hanem csupán hajlítani oly módon, hogy a természetes akadályoknak engedjen.

Először egyáltalán jellemet kell képezni, aztán jó jellemet. Az első valamely szilárdan föltett szándékban való gyakorlat által történik, amely szándékhoz reflexióból eredő meghatározott elvek elfogadásával jutunk.

Gyermekeknek nyíltszívűeknek kell lenniök és tekintetük oly derült kell hogy legyen, mint a napé. Csak a vidám szív képes arra, hogy a jóban gyönyörködjön. Az a vallás hamis, amely

az embert sötétté teszi; mert Istent vidám szívvel kell szolgálni és nem kényszerűségből. A vidám szívet nem szabad mindig a szigorú iskolai fegyelembe szorítani, mert az esetben csakhamar levert lesz. Ha szabadságot kap, úgy ismét felüdül. Erre a célra szolgálnak bizonyos játékok, ahol a gyermek szabad és ahol azon fáradozik, hogy mindig megelőzze valamiben a másikat. Akkor lelke ismét derültté válik.

A gyermekeket, különösen a leányokat, korán nyílt és fesztelen mosolygásra kell szoktatni; mert az arcvonások felderülése emellett lassanként a bensőbe is lenyomódik és a vidámságra, szívélyességre és barátkozásra való hajlamot alapítja meg, ami korán a jóakarat erényéhez való közeledést készíti elő.

Joggal állítható, hogy a közönséges emberek gyermekeiket sokkal jobban kényeztetik, mint az előkelők. Mert a legtöbb ember úgy játszik gyermekével, mint a majommal. Énekel neki, dédelgeti, csókolgatja, tánczol vele. Azt hiszik, hogy valami jót tesznek a gyerekekkel, ha mihelyt kiabál, odaszaladnak hozzá és játszanak vele és így tovább. Azonban annál gyakrabban kiabálnak. Ha azonban nem törődünk a kiabálásukkal, akkor végül is felhagynak vele. Mert hiábavaló munkát egy teremtmény sem végez.

De csak hozzá kell szoktatni őket, hogy minden szeszélyüket kielégítve lássák, akkor aztán majd az akaratuk megtöréséhez későn fogunk hozzá. De ha kiabálni hagyjuk őket, úgy maguk is elunják azt. Ha azonban kora gyermekkorukban minden szeszélyüket teljesítik, úgy ezáltal elrontják szívüket és erkölceiket.

Van-e valami fonákabb, mint az, hogy gyermekeknek, akik alig léptek ebbe a világba, mindjárt a másvilágról beszélünk?

A gyermekre rendszerint rákiabálnak, hogy: fuj, szégyeld magad! Hogy illik ez! stb. Ilyesminek azonban az első nevelésben egyáltalán nem szabadna előfordulnia. A gyermeknek még nincs fogalma a szégyenről és az illendőségről; nincs szégyelni valója, nem is kell, hogy szégyelje magát, és azáltal csak bátortalanná válik. Zavarba jut, ha mást meglát és idegenek előtt a legszívesebben elrejtőzik. Ezáltal tartózkodás áll elő és hátrányos titkolózás. Nem mer semmitse többé kérni, holott mindent kérnie kellene; eltitkolja érzületét és másnak tűnik fel, mint aminő, ahelyett, hogy mindent nyíltan szabadna megmondania. Ahelyett, hogy mindig szülei körül volna, kerüli őket és a szolgálatkész cselédségnek veti magát karjaiba.

Erkölcseleg büntetünk, ha a becsültetésre és a szeretetre irányuló hajlamában rövidítjük meg a gyermeket, amely az erkölcsiség segédeszköze, például, ha a gyermeket megszegyenítjük azzal, hogy fagyosan és hidegen bánunk vele. E hajlamot amennyire lehet meg kell őriznünk. Azért a büntetésnek e módja a legjobb; mivel az erkölcsiséget fejleszti; ha pl. a gyermek hazudik, úgy a megvetés pillantása elég büntetés és a legcélszerűbb büntetés is.

Az irigységet keltjük fel, ha a gyermeket arra figyelmeztetjük, hogy magát mások értéke szerint becsülje. Inkább saját értelmének fogalma

szerint kell, hogy becsülje magát. Nézd, hogy viselkedik ez és ez a fiú! és így tovább. Az ilyfajta figyelmeztetés csak fölötte nemtelen gondolkozásmódot hoz létre. Ha az ember saját értékét másoké szerint becsüli, úgy vagy arra törekszik, hogy a többiek fölé emelkedjék, vagy hogy mások értékét kisebbitse. Ez az utóbbi azonban irigység. Akkor csak másra igyekszünk hibát ráfogni; mert, ha az nem volna itt, úgy nem is hasonlíthatnának össze vele és akkor mi a legjobbak volnánk.

Az apák leányaikkal szemben túlságosan elnézők, az anyák fiaikkal szemben. Mindegyiknek saját nemét kell fegyelmeznie.

A nőnek sokkal kevesebb fegyelmezésre és nevelésre van szüksége, mint a férfinak, amint kevesebb tanításra is.

Amíg a női természetet jobban meg nem ismertük, addig a legjobb, ha a lányok nevelését az anyákra bizzuk és megkíméljük őket a könyvektől.

Az kívánnám, hogy ifjúságunkat az úgynevezett *nemes* (túlságosan jó) cselekedetek példáitól, amivel úgy dobálózik érzelgős irodalmunk, megkíméljék és többet adjanak a pusztá kötelességre és arra az értékre, amit az ember saját maga adhat meg és kell hogy megadjon magának azon öntudattal, hogy kötelességét nem szegte

meg, mert ami üres vágyakra és elérhetlen tökéletesség kívánsága felé irányul, az csak regényhősöket hozhat létre, akik míg a szertelen iránti érzékükkel nagyra vannak, azalatt közönséges és mindennapi kötelezettségeik alól, amelyek akkor nekik jelentéktelen kicsinynek tűnnek fel, az alól fölmentik magukat.

Oly cselekedetek dicsérete, amelyekből nagy, önzetlen, résztvevő érzület és emberiség ragyog, nagyon tanácsos. De nem annyira ezek *lélekemelő* voltára kell figyelmeztetni, amely nagyon futólagos és múló, mint inkább *a szívnek a kötelesség alá való rendelésére*, amelytől tartósabb hatást várhatunk, mivel elveken alapul, míg amaz csak a szenvedély múló fellobbanásán. Csak egy kevésse gondolkodnunk kell, hogy mindig oly bűnre akadunk, amit az emberi nemmel szemben elkövetünk — ha másban nem, hát abban, hogy oly előnyöket élvezünk az embereknek a polgári társadalomban való egyenlőtlenségéből, amelyek folytán másoknak annyival inkább nélkülözniök kell — hogy azon önző képzelődés által, hogy *érdemeket* szereztünk, a *kötelesség* gondolatát ki ne szorítsuk.

A mi időnkben, amidőn olvadozó, lágyszívű érzelmekkel vagy a kedélynek magasröptű, felfuvalkodott és a szívet inkább elhervasztó, mint erősítő önhittségével többet remélnék elérni, mint a kötelességnek az emberi tökéletlenséghez és a jóban való előmenetelhez illőbb száraz és komoly fogalmával, ezen módszerre való utalás szükségesebb, mint valaha. Gyermekeknek nemes, nagy-lelkű, érdemdús cselekedeteket bemutatni, mint mintákat, abban a hitben, hogy őket lelkesedés

fölkeltése által azok számára megnyerjük, teljesen czéltalan. Miután még a legegyszerűbb kötelesség teljesítésében sőt annak helyes megítélésében is annyira hátra vannak, az annyit tesz, mint korán képzelgőkké tenni őket. De az emberek tanultabb és tapasztaltabb részénél is, ahol e vélt hajtóerőnek nincs hátrányos hatása, ott legalább is nem gyakorol a szívre igazi, erkölcsi hatást, amit pedig azzal előidézni akartak.

Minden *érzelemnek*, különösen annak, amelynek oly szokatlan erő kifejtést kell eredményeznie, azon pillanatban kell hatását kifejteni, amelyben a leghevesebb és pedig mielőtt ellobban, mert különben semmit sem ér el: amennyiben a szív természetesen a rendes mérsékelt életmozgásába tér vissza és azon bágyadtságba esik, amelyben előbb volt, mert olyasmi érte, ami ugyan izgatta, de nem olyan, ami erősítette volna. Fogalmakra épített *alapelveket* kell felállítani, minden más alapon csak pillanatnyi felbuzdulás jöhet létre, amely nem szerezhet az egyén számára morális értéket, sőt még önbizalmat sem, amely nélkül az öntudatos erkölcsi érzület és az öntudatos jellem, az ember legfőbb java, nem is lehetséges.

Oh őszinteség! Te Asztrea, ki a földről az égre menekültél, hogy vonzhatnánk téged (a lelkiismeret és ezzel minden benső vallásosság alapját) ismét le hozzánk? Megengedem, bár igen sajnálatos, hogy nyíltszívűség (az *egész* ismert igazság elmondása) az emberi természetben nem található. De őszinteséget (hogy mindaz, amit mondunk igaz legyen) minden embertől követelnünk

kell és ha erre sem volna természetünknek hajlama; bár csupán elhanyagolják a művelését, úgy az emberi fajnak saját magát mélyen meg kellene vetnie.

Most hasonlítsuk ezzel egybe a mi nevelési módszerünket, különösen a vallás tekintetében, vagy jobban mondva a vallástan tekintetében, ahol az emlékezetnek hűségét a feltett kérdésekre való felelettel, anélkül, hogy a hitvallás hűségére ügyelnének (amit nem is tesznek soha vizsgálat tárgyává) már kielégítőnek találják arra, hogy hívő lélekké tegyenek valakit, aki csak meg sem érti azt, amit szentül fogad és így nem fogunk többé csodálkozni az őszinteség hiányán, amely az embereket csupa belső képmutatóvá teszi.

A képes ábéczéskönyv, mint a képes biblia, vagy éppenséggel a képekben ábrázolt *erkölcstan* a gyermekes tanító játékszere, hogy tanítványait még gyerekesebbé tegye, mint aminők voltak.

Mivel az emberi megismerésnek természetes útja az, hogy először az értelem alakul ki, amennyiben a tapasztalat által szemléletes ítéletekre és ezek által fogalmakra tesz szert és hogy erre e fogalmakat alapjuk és következményeik viszonyában és végül a tudomány jól rendezett egészében az ész megismeri, tehát a tanításnak is ezen az úton kell haladnia. A tanítótól tehát azt várjuk el, hogy hallgatójában először az *értelmes*, azután az *eszes* embert és végül a *tudóst* nevelje. Az ily eljárásnak az az előnye van, hogy bár a tanítvány sohase ér az utolsó fokra, amint az rendesen történik, mégis a tanítás által nyert és ha nem is az iskola, de az élet számára gyakorlottabbá és okosabbá vált.

Ha ezt a módszert megfordítjuk, úgy ráragad ugyan valami észforma a növendékre, mielőtt értelme ki volna képezve és van kölcsönvett tudománya, amely csupán mintegy rajt ragad, de nem benne termett; ami mellett kedélyi képessége épp oly terméketlen, mint valaha, de a bölcsesség képzelgése által sokkal romlottabbá vált. Ez az oka annak, amiért nem ritkán találunk tudósokat (tulajdonképp csak tanultakat), akiknek kevés az értelmük és ezért küldenek a világba az egyetemek több átlagembert, mint bármely más közintézmény.

Van egy eszmém, amely szerint én hasznosnak képzelem a főiskolai tanítást és ez az, amelyet *a világ ismeretében való* előgyakorlatnak nevezhetek. Ez a világismeret az, amely arra szolgál, hogy minden egyébként megszerzett tudományt és ügyességet *oknyomozóvá* tegyen, ami által az nemcsak az *iskola*, hanem az *élet* számára is használhatóvá válik és ez az ami az elkészült tanítványt rendeltetési helyére, azaz az *életbe* vezeti.

A főcél, amelyet én főiskolai életemben mindenkor szem előtt tartok, az abban áll, hogy a jó érzületet terjesszem, amely elveken alapul, azt a jónak alkotott lelkekben megerősítem és ezáltal megadjam az egyedüli célszerű irányt a tehetség kifejlesztésére.

Faj — nemzet.

Valószínű, hogy a fajok összekeveredése (nagy hódításoknál), ami lassankint kitörli a jellegzetes vonásokat, az emberi nemnek, minden állítólagos emberszeretet figyelmen kívül hagyva is, nem hasznos.

A régiek lángeszéről igen nagy a véleményem. Mi rendezett tömegben működünk, ami a lángészt (mint a bátorságot és a fegyverrel való ügyes bánásmódot is) nemcsak fölöslegessé teszi, hanem meg is gátolja.

A *spanyol* komoly, hallgató és igazmondó. Kevés becsületesebb kereskedő van a világon, mint a spanyol. Büszke lélek, akinek több érzéke van nagy, mint szép cselekedet iránt. Mivel keverékében kevés jóságos és szelid jóakarát van, gyakran kemény, sőt kegyetlen is. Nem mondható hogy a spanyol büszkébb vagy szerelmesebb, mint más ember, de mindkét dologban oly kalandos hajlamú, amely ritka és szokatlan. Hogy az ekét otthagyja és hosszú karddal és köpennyel sétál a mezőn, míg az arrautazó idegen el nem ment, vagy hogy a bikaviadalban, ahol az ország szépei egyszer fátyol nélkül mutatkoznak, külön üdvözléssel tudtára adja mindenkinek, hogy ki az imárottja és aztán az ő tiszteletére vad állattal veszélyes küzdelembe fogni merészkedik, ezek oly szokatlan és különös cselekedetek, amelyek nagyon eltérnek a természetestől.

A *francziának* erős érzéke van a morális szép iránt. Jómodorú, udvarias és szolgálatkész. Igen hamar bizalmas, tréfálkozó és az érintkezésben nyílt; ezt a kifejezést, jómodorú férfi vagy hölgy csak az érti meg igazán, aki a francia udvariaság iránti érzékét szerezte meg. Még magasztos érzései is, amelyből nem kevés jutott számára, a szép érzékének vannak alárendelve és erősségüket csak az utóbbival való megegyezésből nyerik. Igen szeret elmés lenni és ötlete kedvéért meggondolás nélkül fog valamicskét az igazságból feláldozni. Azonban ott, ahol az elmésségnek nincs helye, épp oly alapos belátással rendelkezik, mint más népbeli, pl. a matematikában és a többi száraz vagy mélyértelmű művészet és tudományban. De nem lehetünk eléggé óvatosak e nép metafizikai, morális vagy vallási irataival szemben. Rendszerint sok szép szemfényvesztés van bennük, amely a rideg vizsgálat előtt nem állja ki a próbát. A francia szeret merészet mondani; de hogy az igazsághoz jussunk, ahhoz nem merészség, hanem óvatosság szükséges. A történelemben szereti az anekdotát, amihez nem hiányzik más, mint az, hogy kíváncsós, hogy igaz volna. A jó mondásnak nincs nála oly futólagos értéke, mint máshol, mohón terjesztik és könyvekben megőrzik, mint a legfontosabb eseményt. Higgadt polgár és a közjavadalmak bérloinek elnyomását szatirával vagy parlamenti beadvánnyal boszúlja meg, amelylyel, miután az céljához képest a nép atyáinak szép hazafias tekintélyt biztosított, nem történik más, minthogy dicsőítő felemlítés koronázza meg őket és elmés költemények magasztalják. Az a tárgy, amelyre

leginkább vonatkoznak e nép érdemei és képességei, az a nő. Nem mintha itt jobban szeretnék vagy becsülnék, mint máshol, hanem, mivel ő adja meg a legjobb alkalmat, hogy az elmésségnek, az udvariasságnak és a jó modornak kedvelt tehetsége fényében mutakozzék. A nő adja meg Franciaországban minden társaságban és érintkezésben a hangot. Bár nem tagadható, hogy a társaság a szépnem nélkül meglehetősen ízetlen és unalmas volna; de ha a hölgy megadja benne a szép modort, úgy a férfinak a saját részéről a nemest kellene megadnia. Mert különben az érintkezés épp oly unalmassá válik, de az ellentétes oknál fogva: mivel semmi sem oly undorító, mint csupa édesség. A francia ízlés szerint nem azt kell kérdezni: itthon van az úr? hanem, itthon van az úrnő? Az úrnő toalettaját rendezi, az úrnőnek migrénje van; egyszóval az úrnővel foglalkozik és az úrnőről szól minden társalgás és minden mulatság. Holott ez már nem is a nő megtisztelése. Oly férfinak, aki játszadozik, annak soha sincs érzéke, sem az igazi nagyrabecsülés, sem a gyengéd szerelem iránt. Sokért nem mondanám én azt, amit Rousseau állít oly vakmerően: *hogy a nő sohasem egyéb, mint nagy gyermek*. De az éleslátó svájcezi ezt Franciaországban írta és gyaníthatólag ő maga, mint a szépnem oly nagy védője, felháborodott azon, hogy ott nem bánnak a nővel több igaz tisztelettel. Miután a francziában nem hiányoznak a nemes tulajdonságok, csakhogy ezeket benne csupán a szép iránti érzék elevenítheti fel, ezért ott a szépnemnek hatalmasabb befolyása lehetne arra, hogy a férfinemnek legnemesebb cselekedeteit

keltse fel és tegye serénynyé, mint bárhol másutt a világon, ha gondolnának arra, hogy a nemzeti szellem ez irányát egy kissé kedvezményben részesítsék. Kár, hogy a liliumok nem fonnak. A nemzeti jellem e hibája legközelebb áll a lazasághoz, vagy udvariasabban szólva a könnyelműséghez. Fontos dolgokat tréfaként tárgyalnak és csekélységekkel a legkomolyabban foglalkoznak. A francia öreg korára is még vidám dalokat énekel és amennyire képes galáns a nőkkel szemben. E megjegyzésekre nagy, hiteles kezeseim vannak maguk a francziák közül és egy Montesquieu és D'Alembert mögé húzódok vissza, hogy minden aggódo boszúság elől biztosítsam magam.

A francia nemzetet minden más népnél inkább jellemez a társalgás ízlése, amely tekintetben minden más nép mintája. Társalgásuk *udvarias*, főleg idegenekkel szemben, akik őket felkeresik; bárha nincs most divatban az udvari erkölcs. A francia nem érdekből közlékeny, hanem mivel ízlésének közvetlen szükséglete az. Miután ez az ízlés főleg a nők nagy világával való érintkezésre vonatkozik, ezért a francia nyelv általános nyelvvé vált és egyáltalán nem vitatható: hogy az ily hajlamnak a szolgálatkészség, a segítő jóakarat fejlesztésére és lassanként az elveken alapuló általános emberszeretetre is kell hogy legyen befolyása és az ily népet egészben véve *szeretetreméltóvá* kell hogy tegye.

Az érem másik oldala az elvek által nem eléggé fékezett *élénkség* és világosan látó értelem mellett a könnyelműség, hogy bizonyos formákat,

csak mivel régiek vagy csak mivel túlságosan dicérték azokat, még ha jól is érezték magukat azok mellett, ne hagyjanak soká fennállani és amellet ragályos *szabadságszellem*, amely magát az értelmet is bevonja játékaiba és a népnek az államhoz való viszonyában oly mindent megrázó lelkesedést gyújt, amely még a végleteken is túlmegy. E nép sajátosságai, mint árnykép, mely azonban élethűen rajzolt, további leírás nélkül, pusztán ezen odavetett összefüggéstelen töredékekből, mint jellemzése adalékaiból egy egésszé könnyen összeállíthatók.

Az ily szavakat, mint: esprit (e helyett: bon sens), frivolité, galanterie, petit maître, coquette, étourderie, point d'honneur, bonton, bureau d'esprit, bon mot, lettre de cachet és így tovább, nem könnyű más nyelvre lefordítani: mert inkább azon nemzet sajátos gondolkodásmódját fejezik ki, amely mondja őket, mint azt a tárgyat, amely a gondolkodó előtt lebeg.

Az *olaszban* úgy látszik a franczia és a spanyol érzéseinek keveréke van; több érzéke van a szép iránt, mint az előbbinek és több a magasztos iránt, mint az utóbbinak. Azt hiszem ily módon megmagyarázható erkölcsi jellemének többi vonása is.

Amint a franczia kitűnik társalgási tehetségével, úgy az olasz *műízlésével*. Vonásaiban érzelmeinek erős játéka nyilvánul és arcza kifejezőteli. Ügyvédeknek a törvény előtti védelme oly szenvedélyes, hogy színpadi szavalathoz hasonlít. A franczia inkább a *magán* multságokat kedveli,

az olasz a *nyilvánosakat*: pompás felvonulásokat, körmenetet, nagy látványosságokat, farsangi mulatságot, álarczos játékokat, nyilvános épületek pompáját, festményeket, mozaikokat, nagystíli római régiségeket, hogy *lássanak* és nagy társaságban láttassanak. Emellett azonban (hogya az önzésről se feledkezzünk meg) a *váltó*, a *bank* és a *lutrijáték* feltalálása. Ezek jó oldalai: továbbá azon *szabadság*, amelylyel gondolasok és koldusok élhetnek előkelőkkel szemben.

A rosszabb oldalai: mint Rousseau mondja, dísztermekben társalognak és patkányfészkekben hálnak. Társas összejöveleik börséhez hasonlatosak, ahol a ház úrnője a nagy társaság számára valami kóstolót nyújt, hogy az ide-oda vándorlás közben egymással a napi ujdonságokat közöljék, anélkül, hogy ehhez éppen barátságra volna szükség és az úrnő a társaságból kiválasztott kis résszel együtt vacsorázik. A *gonosz* azonban: a szokás, hogy kést rántanak, a banditák, a rablógyilkosoknak szent menedékhelyre való menekülése, a szbirrek elhanyagolt hivatala és így tovább: amit nem annyira a római, mint inkább a kétszínű közigazgatás rovására írnak. Ezek azonban oly vádak, amelyekért semmiesetre sem felelek, és amiket rendesen angolok részéről hallunk, akiknek más alkotmány, mint az övék sehogysen tetszik.

Angliában az elmésség oly vaskos aranya található, amely franczia kalapács alatt nagy felületű vékony lapocskákká nyujtható.

Az *angol* minden barátság kezdetén hűvös és

idegennel szemben közömbös. Kevés hajlama van kis szívességekre; ezzel szemben azonban, ha baráttá vált, nagy szolgálatokat tehet. Nem erőlteti magát, hogy az érintkezésben elmés legyen, vagy hogy finom módot mutasson, de értelmes és higgadt. Rosz utánzó, keveset törődik mások ítéletével és rendszerint saját ízlését követi. A nővel szemben való viszonyában nem rendelkezik a francia udvariasságával, de sokkal nagyobb tiszteletet tanúsít vele szemben és ezt tán túlzásba is viszi, amennyiben a házasságban a nőnek korlátlan tekintélyt biztosít. Állhatatos, néha a nyakasságig, merész és elszánt, néha a vakmerőségig és elvek szerint cselekszik rendszerint az önfejűségig. Könnyen különczé válik, nem hiúságból, de mivel keveset törődik másokkal és nem egykönnyen cselekszik szívességből vagy utánzásból ízlése ellenére; ezért ritkán szeretik annyira, mint a francziát, de ha ismerik, rendszerint többre becsülik.

Az angol jelleme valószínűleg nem jelent mást, mint azt a korai tanítás és példa útján elsajátított alapelvet, hogy jellemet alkotnia kell a maga számára, azaz meg kell mutatnia, hogy van jelleme; amennyiben a hajthatatlan szándék, hogy önként felvett elvéhez ragaszkodjon és egy bizonyos szabálytól (nem fontos melyiktől) el ne tántorodjon, ez a férfinak azon fontosságot adja meg, hogy biztosan tudják, hogy mit várhatnak tőle és mit ő másoktól.

Ez a jellem a francia népével inkább mint bármely más nép jellemével ellentétes. Az angol minden szeretetreméltóságról, mint ama nép legkiválóbb társadalmi tulajdonságáról, idegennel

szemben, sőt a saját fajtájabelivel szemben is lemond és csupán tiszteletre tart igényt, ami mellett egyébként mindenikük csupán saját módja szerint akar élni.

Az angol elkülöníti magát, ahol pénzéért étkezik. Inkább eszik külön szobában egyedül, mint ugyanazon pénzért közös asztal mellett: mert utóbbi esetben mégis némi udvariasságot követelnek tőle, és idegenben, pl. Franciaországban, ahová az angolok csak azért utaznak, hogy minden útját és szállodáját utálatosnak híreszteljék el, összegyűlnek ezekben, hogy csak maguk között legyenek. Honfitársai részére az angol nagy és minden más népnél hallatlan jótékony alapítványokat létesít. Az idegen azonban, akit sorsa földjükre vetett és nagy nyomorba juttatott, a szeméten pusztulhat el, mivel nem angol, azaz nem ember. Az ó-angol John Bull már arczán hordja azt a szabadságot, hogy udvariatlan legyen bárhol, ahová jön, idegenben vagy saját országában az idegennel szemben.

A németben az angol és a francia érzelmének keveréke van, de úgy látszik, közelebb áll az előbbihez és az utóbbihoz való nagyobb hasonlósága csupán mesterkéltségre és utánzatra. Szerencsés keverékben van érzéke úgy a magasztos, mint a szép iránt; és ha az előbbiben nem is éri el az angolt és az utóbbiban a francziát, mindkettőt túlszárnyalja, amennyiben összeköti azokat. Több szivességet tesz a társas érintkezésben, mint az angol és ha nem is visz a társaságba oly kellemes élénkséget és elmésséget, mint a francia, de szerényebb és értelmesebb ott. Mint az ízlés minden fájában úgy a szerelemben is meglehetősen rend-

szeres, és amennyiben a szépet a nemessel összeköti, annyiban mindkettőnek érzésében elég hűvös arra, hogy fejét az illem, a dísz és a feltűnésről való megfontolással töltsse meg. Ezért nála a családnak, a címnek és rangnak úgy a polgári életben, mint a szerelem dolgaiban nagy jelentősége van. Sokkal többen törődik az előbb említetkénél azzal, hogy *hogyan ítélik meg az emberek* és ha valami van jellemében, ami a javulás kívánságát keltheti fel, úgy leginkább ez a gyöngeség, amelynél fogva nem merészkedik eredeti lenni, bár minden tehetsége megvan hozzá és hogy túlsokat törődik mások véleményével, ami az erkölcsi tulajdonságokat minden támaszuktól megfosztja, amennyiben köpenyegforgatóvá és hamisan mesterkéltté tesz.

A németek alkalmasak arra, hogy átvegyék minden néptől a jót és összeegyeztessék és minden jót egyforma készséggel vesznek át. A népek ily szövetsége általánossá lehet.

Aki mást utánoz, az elérheti am azt, sőt túl is szárnyalhatja. Aki a munkát folytatja, az első szerzőt messze túlszárnyalhatja, mint Newton Keplert. Mi németek az ész találmányainak folytatására vagyunk hivatva.

A német jellemre nézve legalább ez idő szerint nem czélszerű, ha nemzeti büszkeségről fecsegnénk neki. Tehetségeihez épp az a jellem illik, hogy nincs ily büszkesége, sőt, hogy inkább ismeri el más népek érdemét, mint sajátját.

A *hollandus* rendes és szorgos hajlamú és amennyiben rendszerint a hasznosra van tekintettel, úgy kevés érzéke van aziránt, ami finomabb értelemben szép vagy emelkedett. Nagy em-

ber előtte épp annyit jelent, mint gazdag ember, barátja alatt levelezőjét érti és az a látogatás, amely nem jövedelmező számára, nagyon unalmas neki. Ellentétben áll úgy a francziával, mint az angollal és bizonyos tekintetben nem más, mint egy nagyon flegmatikus német.

Az orosz — természetes ügyesség, anélkül, hogy lángész volna.

Az oroszok mindenkor csak végzett növendékek, de sohasem mesterek.

Oroszok és lengyelek nem képesek önkormányzatra. Az előbbieket mivel feltétlen úr nélküliek akarnak lenni, az utóbbiak mivel mind urak akarnak lenni.

A *keleti népek* sohasem javulnának meg önmaguktól.

Nyugaton kell keresnünk az emberi nem folytonos haladását a tökéletesség felé és innen kell keresni elterjesztését a földön.

Míg a németek és angolok ugyanoly értelmesek mint a francziák, addig az utóbbiak azzal kapcsolatban szellemesebbek, azaz képzelőerejük élénkebb, a németeknek ítélőerejük, az angoloknak észtehetségük nagyobb. A német mindent inkább megérlelni akar, míg a franczia a virágokat adja.

Az ítélőerő a gyökérben hajt: német.

Képzelet a pompás koronában: olasz.

Izlés a virágzatban: franczia.

Szellem a gyümölcsben: angol.

Ha a törökök, akik a keresztény Európát Frankesztánnak nevezik, utaznának, hogy embereket és népjellemet megismerjenek (amit nem tesz más nép, mint az európai, ami pedig az össze többiek szellemi korlátoltságát bizonyítja), úgy talán a következőleg osztanák be Európát népei jellemének hibái szerint: 1. A *divathon* (Franciaország). 2. A *szeszélyek hona* (Anglia). 3. Az *ősök hona* (Spanyolország). 4. A *pompa hona* (Olaszország). 5. A *titulusok hona* (Németország Dániával és Svédországgal együtt, mint germán népek). 6. Az *urak hona* (Lengyelország), ahol minden állampolgár úr, de ez urak közül senki sem akar alattvaló lenni, kivéve azt, aki nem állampolgár. Oroszország és az európai Törökország, mindkettő nagyobbbrészt ázsiai leszármazása lévén, Frankesztánon kívül terülnének el: az első *szláv*, a második *arab* eredetű, tehát oly két törzstől származók, akik egykor Európa feletti uralmukat messzebbre terjesztették ki, mint bármely más nép valaha és oly állapotba jutottak, hogy vannak törvényeik és alkotmányuk, de nincs szabadság, ahol tehát senkisé is állampolgár.

A becsületérzésben a következő nemzeti különbségek találhatók: a becsületérzés a francziánál *hiúság*, a spanyolnál *gőg*, az angolnál *büszkeség*, a németnél *nagyravágyás*, a hollandusnál *felfuvalkodottság*. Első tekintetre úgy látszik, mintha e kifejezések ugyanazt jelentenék, de nyelvünk gazdagságánál fogva könnyen felismerhető a különbség közöttük. A *hiúság* a tetszést hajhássza, ingatag és változékony, de külső visel-

kedése *udvarias*. A *gőgös* teli van tévesen képzelte nagy előnyökkel, nem nagyon keresi mások tetszését, magatartása merev és *fenhéjázó*. A *büszkeség* tulajdonképp csupán saját értékének nagyobb tudata, ami gyakran igen helyes lehet (amiért néha nemes büszkeségnek mondják; de sohasem tulajdoníthatók valakinek nemes gőgöt, mert az utóbbi mindig helytelen és túlzó önértékelésre vall); a büszkének másokkal szemben való magatartása *közömbös* és hűvös.

A *nagyravágyó* büszke, de egyúttal hiú is. Nem szükségképi, hogy *gőgös* legyen egyúttal, azaz, hogy túlzóan és hibásan előnyöket képzeljen magának, hanem tán nem becsüli magát többre értékénél de csupán ízlése hibás, abban, hogy értékét külsőségekben akarja érvényre juttatni. Az a tetszés, amit keres, tiszteletadásból áll. Ezért örömet kápráztat címekkel, ősök jegyzékével és pompával. A németet különösen bántja e gyengeség. Az oly szavak, mint: kegyes, kegyelmes, méltóságos és nagyságos és más eféle dagályos kifejezés nyelvét merevvé és ügyetlenné teszi és nagyon is akadályozzák azt a szép egyszerűséget, melyet más nép írásmodorában találunk. A *fenhéjázó* az érintkezésben *szertartásos*. A *felfuvalkodott* oly fennhéjázó, aki viselkedésében világosan elárulja mások megvetését. Magaviselete *goromba*. Ez a nyomorult tulajdonság a legtávolabb áll a finomabb ízléstől, mivel nyilvánvalóan ostoba; mert az biztosan nem az az eszköz, amelylyel a becsületérzésnek eleget lehet tenni, hogy nyilvánvaló megvetéssel mindenkinek maga körül gyűlöletét és maró gúnyját hívják ki.

A szerelem dolgában a németnek és az angolnak meglehetősen jó gyomra van, kissé finomkodó, de inkább egészséges és *vaskos ízlésű*. Az olasz e tekintetben *tépelődő*, a spanyol *képzeltgő*, a francia *torkoskodó*.

De minden népben a legjobb rész mindenféle fajú kitűnő jellemet tartalmaz, és akit egyik-másik szempontból gáncs is érhet, ha elég finom, meg fogja érteni előnyét, amely abban áll, hogy mindenki mást sorsára bíz, de magát kiveszi ez alól.

Gazdaság — politika — politikusok.

Mesterkélhet az ember amennyit akar, de a természetet nem tudja kényszeríteni arra, hogy megváltoztassa törvényeit. Vagy magának kell dolgoznia; vagy másoknak az ő számára; és az utóbbi munka annyit rabol el mások boldogságából, mint amennyivel sajátját akarja fokozni az átlagon felül.

A pénz csupán általános eszköze annak, hogy az emberek egymás között munkájukat kicseréeljék; úgy, hogy a nemzeti vagyon, amennyiben pénzen szerzett, nem egyéb mint csupán azon munka összege, amelyért az emberek egymást jutalmazták és amelyet a nép közt forgalomban lévő pénz képvisel.

Azon dolognak, mely pénz gyanánt szerepeljen, magának is annyi munkába kellett kerülnie, hogy előállítsák, vagy hogy más ember kezébe juttassák, hogy ez a munka egyenlő legyen azon munkával, amelylyel az árút kellett megszerezni (természeti vagy műtermék útján). Mert, ha könnyebb volna azt az anyagot beszerezni, melyet pénznek neveznek, mint az árút, úgy több pénz özönlene a piacra, mint amennyi árú eladó és mivel az eladónak több munkát kellene árújába befektetnie, mint a vevőnek, aki könnyebben szerzi meg a pénzt: ezért az árúkészítésbe fektetett munka és vele az ipar általában együtt hanyatlana és eltűnne a keresetben való szorgalommal, amelynek pedig következménye a közgazdagság. Ezért nem tekinthetők pénznek a bankjegyek és állami utalványok, bár egyideig azt képviselik: mivel úgyszólván semmiféle munkába sem kerül az előállításuk és értékük pusztán azon a véleményen alapul, hogy az eddig sikerült *készpénzzé* való beváltás továbbra is sikerülni fog, ennek megfelelőleg értékük, oly esetleges fölfedezésnél, hogy nincs a könnyű és biztos forgalomra elegendő készpénz, hirtelen eltűnik és kikerülhetlenné válik a fizetéseképtelenség. Így azoknak a munkája, akik Peru és Uj-Mexikóban arany és ezüstbányákat tárnak fel, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy mily gyakran sikertelen kísérlet az érczerek felkutatására irányult munka, valószínűleg még nagyobb, mint Európában az árúk előállítására felhasznált munka és mint vissza nem fizetett munka magától abbamaradna és ezzel ama országok csakhamar nyomorba süllyednének, ha Európa munkája, épp

ezen anyagoktól izgatva, egyidejűleg fokozatosan nem nagyobbodnék, hogy amazoknál a bányászathoz való kedvet a fényűzés nekik felajánlott árúival folytonosan ébrentartsa: úgy, hogy mindig munka munka ellen kerül versenybe.

A politika az okosság oly faja, amely által valaki egy egész szabad népet a saját céljaira felhasználni tud.

Jaj annak, aki más politikát ismer el, mint olyat, mely a jog törvényeit szentnek tartja. Még csak figyelmeztetésre sem kerülhet e dolog; mert, ha ilyenben uralkodók vagy alattvalók részesülnek már, úgy ez a leghaszontalanabb dolog a világon és részben a leghivatlanabb is.

Észak egy nagy uralkodója — azt mondják — civilizálta nemzetét. Adta volna Isten, hogy erkölcsöt vitt volna bele; úgy azonban minden, amit tett a politikai jólétre irányult és erkölcsi romlásba vezetett.

Egy ember deszpotizmusra még sokkal elviselhetőbb, mint sokaké.

Az uralkodónak jól kell ismernie legfőbb képviselőként való működését és vallásos érzülettől áthatottnak kell lennie.

Ha majd alattvalók és uralkodók jól fogják ismerni azt, ami a derék jellemre vonatkozik, úgy jó kormány maguknak a jó uralkodóknak elhatározásából fog előállani, mivel az alattvalók annak megfelelők lesznek.

Az univerzális monarchia oly alkotmány, amelyben minden szabadságnak és vele (ami a következménye) minden becsületnek, ízlésnek és tudománynak meg kellene semmisülnie.

Vannak Európában hatalmak, melyek nagyra vannak jámborságukkal és míg a jogtalansággal úgy élnek, mint vízzel, azt akarják, hogy az igazhívőség kiválasztottjainak tartsák őket.

Ami iránt az államnak vallási dolgokban egyedül szabad érdeklődnie, az az, hogy annak tanítóit mire kell rátartania, hogy hasznos polgárai, jó katonái és általában hű alattvalói legyenek. Ha erre mint eszközt az igazhívőség dogmatikus vallástételeinek bevéését választja és ugyanily kegyeszereket, úgy emellett nagyon rosszul járhat. Mert e dogmák elfogadása könnyű dolog és a legrosszabb embernek sokkal könnyebb, mint a jó embernek, azzal ellentétben azonban az érzület morális megjavulása hosszú és fáradságos munkába kerül, mivel azonban az embert arra tanították, hogy főleg a dogmák betartásától remélje üdvösségét, úgy nem kell éppen valami nagyon aggódnia, hogy kötelességét (bár óvatosan) megszegje, mivel kezében van a csálhatatlan eszköz arra, hogy az isteni igazságszolgáltatást kikerülje (csak éppen, hogy nem szabad elkésnie) minden titokban való igazhívősége és a kegyeszerek esdeklő használata által; ha azonban az egyház tanai közvetlenül a moralitásra vonatkoznának, úgy egész másképp szólna lelkiismeretének ítélete: tudniillik, hogy amennyit elkövetett gonoszságaiból helyre nem hozhat, annyiért a jövődő bíró előtt felelnie kell és ezt a sorsot ki nem kerülheti semmiféle egyházi szer használatával, sem a félelem

által kiszorított hittel, sem olyan imával. Melyikfajta vallás mellett biztosabb tehát az állam?

Meg kell engedni, hogy politikusaink olyanoknak veszik az embereket, aminők, nem mint ahogy a világ dolgaiban járatlan pedánsok vagy jóindulatú képzelgők álmodoznak, hogy minőknek kellene lenniök. De ehelyett, hogy *aminők*, azt kellene mondani: *aminővé tettük őket* jogtalan kényszer által, áruló, a kormány kezébe adott gonosz tervek által, tettük őket pedig ezzel nyakasokká és lázadásra hajlandókká; ahol aztán persze, ha a gyepelt kissé elengedik, szomorú következmények mutatkoznak, amelyek ama okosnak vélt államférfiak jóslatát valóra váltják.

A praxis helyett, amivel bizonyos okos államférfiak a filozófussal szemben kérkednek, *praktikákat* használnak, amennyiben egész igyekezettük csupán arra irányul, hogy az éppen uralkodó erőszak szája íze szerint beszéljenek és hogy privát hasznukat szem elől ne tévezzék, a népet és lehetőleg az egész világot kiszolgáltatassák; a valódi jogászok módja szerint (akiknek a jog a *mesterségük* és nem a *törvény* alapja), ha a politikába merészkednek. Mivel nem az a foglalkozásuk, hogy maga a törvényhozás felett okoskodjanak, hanem az, hogy a törvény mostani parancsait végrehajtsák, azért számukra mindig az lesz a legjobb alkotmány, amelyik éppen most megvan, mint törvény, és ha azt magasabb helyről megváltoztatják, úgy az a rákövetkező a leg-

jobb; ahol aztán minden a maga gépies rendjén megy. Ez a minden helyzetben való feltalálás ügyessége azonban annyira elvakítja őket, hogy azt hiszik, hogy általában az *államszervezet* elveiről a jog fogalmai szerint (tehát a priori és nem tapasztalati úton) ítélni tudnak: amennyiben nagyra vannak azzal, hogy ismerik az *embereket* (ami persze várható is, mivel sokakkal van dolguk), de az *emberről* és arról, hogy az mivé alakítható, arról nincs helyes fogalmuk.

Társaság.

A titkos ösztönök közé tartozik az a törekvés, amely természetünket nemesíti, hogy mindazt, ami nemünknek az állatfajjal való közösségére emlékeztet, eltakarják vagy diszítsék, hogy túlalacsony vélemény saját magunkról ne terjedjen el. A pusztán animális szükségleteket, amelyek a modernak nem rendelhetők alá és csak szerkezetünk gépezetére vonatkoznak, szerveikkel együtt elfedik. Azt sem tűrjük, hogy a test a tengerben maradjon és ott hullaként ússzon, vagy hogy mint a parzik testét keselyűk falják fel. Diszítjük a temetést és így tovább. Tehát az is kötelesség, hogy az emberiséget az érzékszervek szemléletében is tiszteljük, és hogy ügyeljünk a pusztá illemre is.

Kötelességünk úgy magunk, mint mások iránt, hogy ne különítsük el magunkat, és bár elveink középpontja mozdulatlan legyen, de ezt a magunk köré vont kört olyannak is tekintsük, amely a

mindent magába foglaló világpolgári érzület egy része; nem éppen azért, hogy a világ javát előmozdítsuk, hanem, hogy fejlesszük az érzület kellemességét, a békességet, a kölcsönös szeretetet és becsülést (ez a barátság és a jó modor) és így az erény mellé társítsuk a gráckiákat; amit megtenni erkölcsi kötelességünk is.

Bár ezek csak *külsőségek* vagy mellékes dolgok, melyek szép, becsülethez hasonló látszatot adnak, amely azonban nem is csal, mert mindenki tudja, hogy mire kell tartania. Bár csupán váltópénz, mégis fejleszti magát az erkölcsi érzéket azon törekvés által, hogy azt a látszatot minél közelebb vigyük az igazsághoz és pedig a *hozzáférhetőség*, a *közlékenység*, az *udvariasság*, *vendégszeretet*, *szelidség* (czivódás nélküli ellentmondás) által, amelyek mind a lekötelezettség feltüntetésével az érintkezésnek pusztán modorához tartoznak, amivel azonban mást is egybekötünk, amelyek tehát mégis hatnak a morális érzület fejlődésére, legalább is amennyiben *kedveltté* teszik az erényt.

Az udvariasság az erkölcs szépsége.

Mérvadónak lenni, annyit jelent, mint önbizalommal mutatkozni, tehát ismerni a világot.

A *fényűzés* a társadalmi jólét *ízléses* fölöslege; az *ízléstelenséggel* párosult fölösleg a *dőzsölés*.

A finomabb értelemben vett kaczérság, tudniillik az izgatás szándékossága, egyébként illem-

tudó személynél tán kifogásolható, de mégis szép és rendszerint a tisztességes, komoly illem felett előnyben részesítik.

Aki társalogni kezd, annak azzal kell kezdenie, ami közelfekvő és jelenlévő és lassanként kell a távolabbfekvőre vezetnie, amennyire fel tudja kelteni az érdeklődést. A rossz idő annak számára, aki az utczáról lép be a kölcsönös szórakoztatásra egybegyűlt társaságba, erre jó és rendszerint kiegészítő. Mert például a török hírekkel kezdeni, amikről épp most olvashatunk, ha a terembe lépünk, ez mások képzelőerejével szemben erőszakot jelent, akik nem látják, hogy mi vezette az illetőt arra. Lelkünk a gondolatok minden közlésével szemben bizonyos rendet kíván, ami mellett a bevezető képzetek és a kezdet úgy a társalgásban mint például a prédikációban igen fontosak.

A jó élet, amely úgy látszik, a valódi ember-szeretet fejlesztésével még a legjobban megegyezik, a *jó ebéd jó* (és ha lehet változatos) *társaságban*, amiről Chesterfield azt mondja, hogy: tagjainak száma se a *gráczia*ké alatt, de a *muzsáké* felett se legyen.

Ha oly, csupa fejlett ízlésű emberből álló, esztétikailag egyesült asztaltársaságot gyűjök egybe, amelynek nemcsak az a szándéka, hogy közösen élvezzék az ebédet, hanem hogy egymást is élvezzék (mivel akkor számuk nem sokkal emelkedhet felül a gráczia-kén): akkor e kis asztaltársaságnak szándéka nem annyira az éhség kielégítésében kell, hogy álljon — amit mindenki magányosan is elvégezhet — hanem inkább a társas élvezetben, amihez az ebédnek csak keretként kell látszania;

amihez aztán az a szám éppen elég, hogy a társalgás fenn ne akadjon, de ne is oszolja meg a legközelebb ülők elkülönített kis társaságai között. Az utóbbi egyáltalán nem társalgási jóízlés, aminek mindig műveltnek kell lennie, ahol mindig egy beszél mindenkivel (nem csupán a szomszédjával): ezzel szemben az úgynevezett ünnepélyes traktamentumok (lakoma és etetés) teljesen ízléstelenek. Magától értetődik emellett, hogy minden asztaltársaságban, még a vendéglőiben is, az, amit valamelyik indiszkrét asztaltárs más hátrányára mond, mégsem tartozik e társaságon *kívüli* használatra és azt kifecsegni nem szabad.

Mert minden szimpózium külön arra a célra készült szerződés nélkül is a hallgatás bizonyos szentségére kötelez, mindarra nézve, ami asztaltársunknak a társaságon kívül később kellemetlenséget okozhatna: mert e bizalom nélkül megsemmisülne az erkölcsi fejlődésre oly kedvező társas élvezet, és a társaság maga is. Ezért, ha legjobb barátomról *úgynevezett* nyilvános társaságban (mert hisz még oly nagy asztaltársaság is tulajdonképpen csak magántársaság) valami rosszat mondanának, védeném ugyan és mindenestre saját veszélyemre keményen és megbántottan a pártjára kelnék, de nem használtatnám fel magam arra, hogy e megszólást elterjesszem és annak, akire vonatkozik tudtára adjam.

A társalgást nem csupán a *jóízlésnek* kell vezetnie, hanem vannak elvek is, amelyek az ember szabadságának korlátozó feltételei gondolatnak a társaságban való nyílt közlésével szemben.

Az ízléses vendégfogadás szabálya, amely a

társalgást *élénkké* teszi, a következő: 1. Olyan társalgási témát válasszunk, amely mindenkit érdekel és mindig valakinek alkalmat ad arra, hogy valamit ügyesen hozzátegyen. 2. Sohase álljon elő a társalgásban halálos csend, csupán pillanatynyi szünet. 3. Ne változtassuk a témát és ne ugorjunk egyik tárgyról a másikra, ha nincs szükség arra: mert a vendégség végén a lélek kikerülhetlenül a beszélgetés különböző részeire visszaemlékezik, mint a dráma végén (amelyhez hasonlít az eszes ember egész lefolyt élete is), amelyben, ha nem találja meg az összefüggés fonalát, zavartnak érzi magát és boszusan veszi észre, hogy kulturájában nem hogy előrehaladt, hanem inkább visszafelé ment. A szórakoztató témát csaknem ki kell meríteni, mielőtt másikra menénk át és ha a társalgás megakadt, értenünk kell ahhoz, hogy kísérletkép észrevétlenül valami rokon témát csempésszünk bele: így egy ember veheti át a társaságban a társalgás vezetését, anélkül, hogy azt észrevennék és irigyelnék. 4. Sem magunk, se a társaság tagjai ne ragaszkodjanak *erőszakkal a maguk igazához*: sőt inkább mivel e szórakozás nem üzlet, hanem csak játék legyen, ama komolyságot hárítsuk el ügyesen alkalmazott tréfával. 5. A komoly vitában, amely mindamellett el nem kerülhető, fegyelmezzük gondosan magunkat és szenvedélyünket annyira, hogy mindig kitűnjön a kölcsönös tisztelet és jóakarat; emellett több függ a *hangnemtől* (amelynek nem szabad kiabáló vagy arrogánsnak lennie), mint a beszéd tartalmától: nehogy valaki a vendégek közül a másikkal *összekülönbözve* térjen haza a társaságból.

Bármily jelentéktelennek is látszanak a finomult humanitás e szabályai, különösen, ha a tiszta erkölcsiekkel hasonlítjuk össze őket, mégis mindaz, ami a társas szellemet fejleszti, még ha az csupán tetszetős elvekből és szokásokból is állna, az erkölcsnek előnyös külső megjelenéséhez tartozik, amely komoly szempontból is ajánlható. A *czinikus szellem* és az *anachoréta önkínzása* társadalmi jólét nélkül az erkölcs torzképei, nem is kedveltetik meg az erkölcsöt; hanem a gráciától elhagyatva nem tarthatnak igényt humanitásra.

Gondolkodás — olvasmány — irodalom.

Többnyire könnyű okosan gondolkodni, de sajnos csak akkor, ha már egyideig rászédettük magunkat.

Új szókat faragni ott, ahol a nyelv nem hiányos az adott fogalmak kifejezésére, gyermekes fáradozás arra, hogy a tömeg közül kiváljanak, ha nem új és igaz gondolatokkal, legalább a régi ruhára tett új rongygyal.

Ha jó színben akarunk feltűnni, akkor gondolatunkban nem a nézővel, hanem a tárgygyal kell foglalkozni. Csak önmagunknak akarjunk eleget tenni. Amit magunk is túlzottnak és feleslegesnek gondolunk, az az olvasó számára is az.

Aki az értelem és az ész rendes reflexiója helyét mindenütt szemlélettel pótolja, az *rajongó*.

Az ilyen érzelmeit, kedélyhullámzását, képeit, félig átálmodott, félig átgondolt fogalmait, melyek mozgalmas lelkében játszadoznak, szükségkép magának a tárgynak tartja, amely különös erővel így jelenik meg benne. Minél kevésbbé képes érthetővé tenni magát, annál inkább panaszkodik a nyelv és az ész elégtelensége miatt és minden világosság ellensége, mivel őt nem fogalmak, nem is képek foglalkoztatják, hanem a kedély hullámzása.

Az entuziasztikus vagy lelkesedő stílus megrontja az ízlést.

Be kell vallanom, hogy babonás vagyok oly különböző kifejezések tekintetében, melyeket nagy emberek alkottak meg. Nem is keresem mögöttük a jelentést, de ha gondolkodás közben valamely fogalom eszembe jut és az a szó ötlik fel, akkor úgy látszik átérzem azt a lelkesedést, vagy az egész érzést, amely abban volt meg, aki azon kifejezés alatt ugyanazt a fogalmat értette, mely nékem szimpátikus.

Szubtilis tévedés inger az önszeretet számára, mely örömet érzí saját erejét; nyilvánvaló igazságokat azonban oly könnyen belát a közönséges értelem is, hogy az a sorsuk végül, mint azoknak a dallamoknak, amiket nem lehet már elviselni, ha a tömeg ajkára kerültek.

Vannak tudósok, akiknek maga a filozófiatörténet (az ókori, mint az újkori) a filozófiájuk és semmi sem mondható, amit az ő véleményük

szerint már meg nem mondtak volna, és valóban ez minden jövőre vonatkozólag is áll mint csalhatatlan jóslat; mivel az emberi ész számtalan tárgyról sok évszázadon át sokféle módon képzelődött, úgy könnyen lehetséges, hogy minden újhoz valami régit találunk, ami ahhoz némileg hasonlít.

Egyetemes és mégis határozott princípiumokat nem lehet könnyen megtanulni másoktól, akik előtt csak homályosan lebegett az. Előbb saját gondolkodásunkkal magunktól rá kell jönni arra, azután másutt is megtaláljuk, ahol előbb biztosan nem találtuk volna meg, mivel a szerző maga sem tudta, hogy megjegyzései ily eszmén alapulnak.

Az írók sok tévedést, sok kárbavesztett fáradságot (mivel szemfényvesztés volt a célja) megtakaríthatnának, ha csak rá tudnák szólni magukat, hogy valamivel több nyíltsággal fogjanak munkájukhoz.

Szubtilis tehetségek néha arra ragadtatják magukat, hogy elvekben való lényeges és soha össze nem egyeztethető különbséget azzal szüntessenek meg, hogy szóvitává akarják változtatni és így látszat szerint eléri a fogalom egységét csupán az elnevezés különbözősége mellett és ez rendszerint oly esetekben történik meg, ahol a különböző alapok egyesítése oly mélyen vagy magasan fekszik, vagy a bölcséleti rendszerbe már felvett tanok oly teljes átalakítását követelnék, hogy óvakodnak attól, hogy a tényleges különbségbe mélyen behatoljanak és inkább mint pusztán formális dolgokban való egyenetlenséget tárgyalják.

Finomult ízlésű közönségünk étvágyát, sőt mo-

hóságát az olvasásban múló értékű könyvek táplálják (ami a semmittevés egyik módja), de nem hogy művelődjenek, hanem, hogy *élvezzenek*, úgy hogy fejük emellett mindig üres marad és nem kell félniök a túlteltségtől; ezzel elfoglalt semmittevésüknek a munka látszatát adják és azt hiszik, hogy méltóbban töltik idejüket, holott semmivel sem töltik jobban, mint mikor *fényűzéssel* és *divatlapokkal* foglalkoznak.

Azon károk között, amiket a könyvek özöne visz véghez, amely évről-évre elárasztja földrészünket, nem a legjelentéktelenebbek egyike, hogy a valóban hasznos, a könyvtudákosság széles tengerén itt-ott úszó könyveket nem veszik észre és az elmulás sorsában a többi ponyvatermékkel osztozniuk kell. Okai: az a hajlam, hogy sokat olvassunk, hogy mondhassuk, hogy olvastunk; az a szokás, hogy egy könyvnél nem soká időzünk.

Nem szabad semmiféle könyv olvasását megtiltani; ez az egyetlen mód arra, hogy önmagukat semmisítsék meg ama könyvek. Ez a kérdés most is visszatér. Ha a folyókat szabadon hagyjuk áradni, maguk alkotnak maguknak partokat. Az elénk épített gát csak arra szolgál, hogy pusztításukat feltartóztathatlanná tegye. Mert a haszontalan könyvek szerzőinek mentségéül szolgál, hogy mások igazságtalanok.

A lelki betegségek szomorú baja, ha csak nem öröklött, még szerencsés gyógyulást enged re-

méltni és az orvos az, akinek segítségét ennél első-sorban kell igénybe venni. De nem szívesen zár-nám ki tiszteletből a filozófust sem, aki a lelki életrendet szabhatná meg, de csak azon feltétel mellett, hogy ezért, mint a legtöbb más foglalko-zásáért, fizetést nem követel. Hálából az orvos sem tagadná meg segítségét a filozófustól, ha az néha a nagy, de mindig eredménytelen bolond-ság elleni kúrát kísérelné meg. A *reklámtu-dós* dühöngése esetében például fontolóra venné, hogy nem használnának-e valamit az ellen ka-thartikus szerek erősebb adagolásban bevéve. Miután Swift megfigyelései szerint a rossz köl-temény csupán az agy tisztulása, amelylyel sok káros nedv távozik a beteg költő megkönnyebbü-lésére, mért ne lehetne egy nyomorult tépelődő irat is efféle? Ez esetben azonban tanácsos volna a természetet a tisztulás más útjára készíteni, hogy a baj alaposan és teljes csöndben intéződ-jék el, anélkül, hogy a közönséget nyugtalaní-taná.

A zseni felavatottjai, akiknek muszáj igényt formálni arra, hogy ők zsenik és csupán más zse-nik elismerésére számíthatnak, azok, akiknek megérthetősége nem közölhető, hanem csupán kö-zös sugallat útján átérezhető. Hagyni kell ezeket garázdálkodni, anélkül, hogy törődnénk velük, mert e szellemeknek nem lehet persze ellentmon-dani, sem őket megczáfolni.

Búskomorság — egészség.

A búskomorság oly agyrémeket gondol ki, amelyek tulajdonképp nem a külső érzékszerveket ejtik csalódásba, hanem a búskomorságban szenvedőt csupán saját állapotának érzésével kápráztatják, amely rendszerint pusztá képzelődés. A búskomór oly bajban szenved, amely, bárhol is van a főfészke, mégis valószínűleg az ideghálózaton vándorol keresztül állhatatlanul a test minden részén át. Legfőképp azonban melancholikus ködbe borítja a lelket, oly módon, hogy a beteg csaknem minden betegséget, amiről csak hall, magán érezni vél. Semmiről sem beszél tehát szívesebben, mint bajairól, szeret orvosi könyveket olvasni, mindenütt a saját esetét találja meg, társaságban néha észrevétlenül jó kedvre is derül és olyankor sokat nevet, jól eszik és külsőleg rendszerint az egészséges ember benyomását kelti. Ha belső képzelődése előtör, úgy képei gyakran oly erősekké és tartósakká válnak, hogy kifárasztják. Ha valami nevetséges dolog fordul meg agyában (bár ő maga is felismeri, hogy csupán képzeletének a képe az), ha e bogara illetlen nevetésre ingerli mások jelenlétében, anélkül, hogy annak okát adná, vagy ha mindenféle sötét gondolat erőszakos hajlamot kelt fel benne arra, hogy valami gonoszságot kövessen el, amelynek kitörésétől ő maga is fél, és ami mindamellett sohasem válik tetté: akkor állapota sok tekintetben hasonlít az örültséghez, de nem veszélyes. A

baj nem mélyen gyökerező és amennyiben a lélekre vonatkozik, rendszerint magától vagy némi gyógyszer után elmulik.

Az a gyöngeség, hogy beteges, határozott tárgy nélküli érzelmeinknek általában gyáván átengedjük magunkat, anélkül, hogy megkísérelnők, hogy értelmünkkel úrrá legyünk felettük, a *búskomorság* vagy hypochondria, melynek nem is felel meg a test határozott helyi megbetegedése és a képzelőerő szülötte és ezért *költötnék* is nevezhetnők — ahol a szenvedő minden betegséget, amiről könyvekben olvas, magán észrevenni vél — egyenes ellentétben áll lelkünk azon képességével, hogy beteges érzelmei felett úrrá legyen, ugyanis oly csüggedés az, amely oly bajok felett tépelődik, amelyek *esetleg* érhetik az embert, anélkül, hogy ha jönneek, ezzel ellenállhatna; az örület egy faja ez, amely persze valamely kórokozó dolgon alapul, amit azonban nem érez meg az illető közvetlenül, mint az érzékekre hatót, hanem mint bekövetkezendő bajt tükröz a költői képzelőerő, ahol az önkínzó (*heautontimorumenosz*), ahelyett, hogy megemberelné magát, hiába fordul az orvos segítségéhez: mert csak maga mentheti meg magát gondolkodásának egészségtana segítségével a kínzó képzetektől, amelyek önkéntelenül felbukkannak benne, ama bajokról, amelyek ellen pedig, ha tényleg bekövetkeznének, semmit sem tehetne. Attól, aki e betegségben szenved és ameddig szenved, nem követelhető, hogy beteges érzelmei felett pusztán akaratával uralkodjon. Mert, ha erre képes volna, nem volna búskomor. Értelmes ember azonban *nem enged* ily búskomorságot kifejlődni: hanem, ha aggo-

dalom szállja meg, amely szeszélylyé, azaz mindenféle képzelt bajjá akar fajulni, úgy azt kérdi magától, hogy van-e annak valami alapja? Ha nem talál olyasmit, ami ezen aggodás alapos oka lehet, vagy ha belátja, hogy ha volna is tényleg ilyen, mégse tehet semmitsem, hogy annak hatását kikerülje, akkor benső érzelmének e követelése felett napirendre tér, azaz szorongó érzését (amely aztán nem terjed tovább) hagyja ott, ahol van (mintha semmi köze sem volna ahhoz) és figyelmét foglalkozására irányítja. És mivel életünknek jobban örülünk azáltal, amit annak szabad használatában *cseleksziünk*, mint azáltal, amit *élvezünk*, úgy tehát az életérzés egy más faját állíthatjuk szembe azokkal a gátlásokkal, amelyek csak a testre vonatkoznak.

Soká, vagy gyakran aludni persze ugyanannyi megtakarítása ama viszontagságoknak, amiket az élet általában ébrenlétben kikerülhetlen ránk zúdít, de elég csodálatos, hogy az emberek hosszú életet kívánnak maguknak, hogy azt nagyobbrészt átaludják.

A közölt részek forrásai:

1. *Kants gesammelte Schriften*, herausgegeben von der Kgl. preussischen Akademie der Wissenschaften, Bd. I—VII und X—XII (soweit erschienen).
2. *Kants sämtliche Werke*, in chronologischer Reihenfolge herausgegeben von E. Hartenstein.
3. *Kants Reflexionen*, herausgegeben von B. Erdmann.
4. *Lose Blätter aus Kants nachlass* von Reicke.
5. *«Ein ungedrucktes Werk von Kant aus seinen letzten Lebensjahren»*, veröffentlicht von Reicke in der *«Alt-preussischen Monatsschrift»*, XIX—XXI. Bd.
6. *Ansichten aus Immanuel Kants Leben* von Rink.
7. *«Der Humor Kants»* von D. Minden.
8. *«Kantiana»* von Reicke.

Ami a különböző forrásoknak a Breviarium egyes részeiben való elosztását illeti, az első rész forrásai: A tiszta ész bírálata, a Prolegomena, Reflexiók (Erdmann), Egy szellemlátó álmai és a Levelek; a második részé: Az ítélőerő bírálata; a harmadiké: Vallás a pusztá ész határain belül; a negyediké: Az erkölcs metafizikája; az ötödiké: Reflexiók, Antropológia, A szép és a fenséges érzelmeire vonatkozó megfigyelések és végül a töredékek (Hartenstein kiadása szerint).

A közölt részek — egy-két kivétellel — teljes hűségben adják vissza az eredeti szöveget.

TARTALOMJEGYZÉK.

	<i>Lap</i>
Herder — Kantról	3
Tudás (filozófia — tudomány — tudósok).	
A régi metafizika	7
Milyennek kell lennie a metafizikának — böl- cselet — bírálat	18
Naturalizmus — józan ész	19
Tudomány és tudományos módszer	22
Tudomány és élet — tudósok — akadémia	30
Szemlélet (művészet — lángész).	
A szép és a művészet	39
Tehetség és iskola a művészetben	41
Az egyes művészetekhez	45
Hit (vallás — egyház).	
Hit — álhit	51
Egyház — biblia	58
Alegyház — papság	62
Históriai vallás — zsidóság és kereszténység	65
Cselekedet (morál — jog).	
A morál alapja	73
A morálról	83
Állam	86
Jog	94

	<i>Lap</i>
Élet (ember és világ).	
Életbölcseiség	103
Emberismeret	108
Férfi és nő — házasság	118
Nevelés	126
Faj — nemzet	135
Gazdaság — politika — politikusok	147
Társaság	152
Gondolkodás — olvasmány — irodalom	157
Búskomorság — egészség	162
A közölt részek forrásai	165

500

